

БАХТИЁР НАЗАРОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР.

Монографик тадқиқот. Мақолалар. Хотиралар.

Тақризлар

Тошкент: 2020

УЎК:

КБК:

Н

Назаров, Бахтиёр.

Танланган асарлар. / Б.Назаров. – Тошкент: 2020. – 514 б.

Таниқли адабиётшунос, академик Бахтиёр Назаровнинг мазкур “Танланган асарлар”ига олимнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси ҳамда буюк ўзбек адиблари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимовлар ҳақидаги тадқиқотлари жамланган. Шунингдек, тўпламга олимнинг Ҳ.Ёқубов, К.Нурмуҳаммедов, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, Л.Қаюмовлар ҳақидаги мақолалари, ёш тадқиқотчилар ижоди ва айрим китобларга ёзилган тақриз, сўзбошилар киритилди. “Адабий алоқалар” рукнига эса қорақалпоқ, туркман адабиётининг йирик намояндалари Махтумқули, Бердақ, Ажиниёз, Тўлабберган Қайипберганов, Мухтор Авезов ҳаёти ва ижодига доир кузатишлари жамланди. Ўйлаймизки, 500 дан зиёд илмий мақолалар, 20 га яқин монография ва дарсликлар муаллифининг “Танланган асарлар”и ҳам кенг китобхонлар, хусусан, филолог мутахассислар томонидан муносиб кутиб олинади.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи,

Мархабо Қўчқорова,

филология фанлари номзоди

Барно Бўронова,

мустақил изланувчи

Масъул муҳаррир

Қурдош Қаҳрамонов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ислом Ёқубов,

филология фанлари доктори

Сувон Мели,

филология фанлари номзоди

Мазкур “Танланган асарлар” ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилган. (-- сонли баённома, .. март, 2020.).

Тошкент: 2020

2-Қисм

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИГА ЧИЗГИЛАР

ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЁТИНИНГ БАДИИЙ ҚУДРАТИ

Кишилиқ тарихи кўрсатадики, тамаддун тараққиётида ҳажвий адабиёт ўзига хос ва алоҳида ўрин тутди. Айниқса, дунёқарашда жиддий ўзгаришлар рўй беришида, замонлар, тузумлар, тизимлар алмашинувида бу йўналишдаги бадиий асарларнинг аҳамияти катта. Ёки бошқача айтганда, жамият, шахс тақомили шу хилдаги бадиий асарларнинг фаол таъсири остида содир бўлади. Бунинг далили сифатида “Илоҳий комедия” ва “Дон Кихот”, “Ревизор”, “Уста ва Маргарита”, “Гобсек” ва “Судхўрнинг ўлими”, “Майсаранинг иши”, “Шайтоннинг тангрига исёни”, “Тобутдан товуш” каби асарларни эслаб ўтиш мумкин.

Сатира ва юморнинг турлари, усуллари худди ҳаёт ва турмуш, инсон ва унинг феъл-атворидаги қирралар каби ранг-баранг, бисёр. Ҳажв, танқид ва кулгининг очиқ-ойдин ифода йўсини қаторида ният ва мақсадни яшириб, турли бадиий бўёқлар замирига чирмаб берувчи усуллари ҳам борки, айти хусусият бу рухдаги асарнинг таъсир кучини ошириш баробарида, уларга китобхон эътибори, қизиқишини янада чуқурлаштиради. Ҳақиқатни эмин-эркин айтиш имконияти чегараланиб, туғилаётган янги, илғор фикр ва ғоялар билан жамиятдаги ҳукмрон мақсад ва мафкура аро ихтилоф ҳамда муҳолифат етилиб бораётган паллаларда ана шу жараёнларни бадиий акс эттиришга бел боғлаган ҳақгўй адиблар ижодида бу услуб, айниқса, ёрқинроқ намоён бўлади.

Ўтган асрнинг 20-йилларидаги Туркистон шароитида Абдулла Қодирий дунёқараш ва ижодида ҳажвиётнинг муҳим ўрин эгаллаш сабабларини кенг китобхонлар оммасидаги завқли юмор ва кулгига эҳтиёж ҳамда адиб табиати ва услубида унинг салмоқли мавқе тутишидан ташқари, юқорида эътироф этилган жамиятда шу даврда зухур топган ижтимоий омиллар билан боғламоқ хато бўлмайди.

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий йўналишдаги ижоди, кулги билан йўғрилган кичик асарлари, “Муштум” журнали билан боғлиқ фаолияти, фельетон ва мақолалари адабиётшуносликда анчагина кенг ва чуқур ўрганилган, улар ҳақда кўплаб илмий ишлар ёзилган. Адибнинг бу асарларига мустақиллик даврининг янги талаблари асосида назар ташлаш, шўро замонининг, ҳатто, сўнгги босқичларида уларга берилган баҳоларни яна бир кўздан кечириш Қодирий дунёқараши ва маҳоратининг қатор нозик кирраларини янада чуқурроқ очиш имконини беради.

Қатағон йилларида ёпиштирилган “ҳалқ душмани” ёрлиғидан кутқариш илинжида ёзувчи қарашлари ва мулоҳазаларидаги мафкурабоп ижобий фикрларнинг барчасини узоқ йиллар мобайнида шўро тузумининг олқишланиши сифатида баҳолаб келдик. Ҳозир эса, янги даврга келиб Қодирий қарашларида учровчи шўро тузумига нисбатан айтилган ижобий фикрларни ё “ҳаспўшламоқчи” бўламиз, ё уларга эътибор бермасликка ҳаракат қиламиз. Назаримда, ҳар икки нуқтаи назарнинг ҳам кемтик томонлари бор. Гап шундаки, Қодирийнинг шўролар, большевиклар ҳақидаги аксар мусбат мулоҳазалари ёзилаётган асарининг матни юзасида илгари сурилаётган қарашларига мутаносиб эмас. Адиб аксар ҳажвиялари, танқидий-публицистик мақолалари замирига матн юзасидаги мазмундан кўра чуқурроқ, муҳимроқ бошқа мақсадларни яшираётганини англашга ҳаракат қилишимиз зарур. Бироқ, шуниси ҳам борки, ёзувчи айрим кичик асарларида баъзан шўролар ҳақида, янги тузум ҳақида жиддий равишда, ва ҳатто, тўлқинланиб ижобий фикрларни ҳам айтади. Чунки у муайян ҳолатларда, муайян кайфият ва умидларда шўроларга ишонгиси келади. Ишончлари, орзулари амалга ошишини истайди. Шўролар бераётган ваъдалар, унинг ижобий ҳар бўлувига, яхши янгиликлар ўсиб, улғайиб, томир ёювига кўз тикади. Лекин, кутганлари рўёб эмас, рўё эканини кўрган, англаган сари умидлари чилпарчин бўла боради. Шўро тузумига, унинг ғояларига бўлган умидларни нафрат ва ғазаблар сиқиб чиқаради. Орзулар, аламларга йўғрилиб, ичга ютилишга мажбур бўладилар. Ана шу ичга

ютилган дардлар, нафрат ва исёнли туйғуларни очик-ойдин айтиш имкони йўқлиги туфайли улар Қодирийнинг кулги ва ҳажвий асарлари, мақолалари бағрида яширин тарзда ифода топа бошлайдилар. Шу зайлда ёзувчи истиқлол дардлари билан тўйинган мақсад ва ғояларини кулги ва ҳажвий асарлари орқали халққа етказиш йўлини танлайди.

Биз узок йиллар мобайнида Қодирийнинг танқид, кулги, ҳажв руҳидаги асарлари ҳақида гапирар эканмиз, уларда янги тузумни мустаҳкамлашга халақит бераётган норасоликлар фош этилди, яъни бир сўз билан айтганда, бу асарлар янги жамият мақсадларига бўйсундирилган эди, деган нуқтаи назарда бўлдик. Тўғри, бир қараганда улар шундай таассурот ҳам қолдиради. Зеро, танқидий-публицистик мақолаларида умуман янгиликларни ўзлаштиришдаги норасоликлар ҳам фош этилади. Лекин адиб аксар ҳолларда бундай асарларида янги жамиятни, янги тузумни мустаҳкамлашни эмас, гўё шундай йўлни тутаётгандек бўлиб, аслида эса, бунинг акси, яъни шу янги жамият ва тузумнинг ўзи норасо ва номатлуб деган ғояларни сингдиришни мақсад қилиб қўяди. Тошпўлат тажанг, Калвак Махзум типидagi қаҳрамонларнинг, гўё янги жамият билан ҳамқадам бора олмаётгани кулги остига олинаётгандек. Улар салбий кишилар экан, демак улар тилидан шўро тузумига, янгиликларга нисбатан айтилаётган айрим танқидий фикрлар ҳам, гўё, кулгига сазовор мулоҳазалардир; демак улар бамисоли рад этилуви лозим фикрлардир. Лекин ёзувчи мана шу рад этилиши лозимдек кўринаётган айрим муҳим ижтимоий фикрларни салбий қаҳрамони тилидан айттириб, уларга ўзининг ва халқнинг дардини, аламларини сингдиради. Бунга ёзувчи ҳикоя, фелъетон ва танқидий-публицистик мақолаларининг 20-йиллар (айниқса, биринчи ярми) намуналаридан ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. 20-йиллар ўрталарида Йўлдош Охунбобоев ва Акмал Икромовлар кескин фош этилган “Йиғинди гаплар” номли публицистик мақоласидан сўнг ёзувчи қисқа муддатга ҳибсга олинди. Кўрсатилган қаттиқ тазйиқ ва зуғумлар кейинги йилларда Қодирий қарашлари ва мақолаларидаги чўғли “асовлик” сусаювига бирмунча таъсир

этмай қолмади. Шунинг учун, Қодирийнинг шўро хуусусидаги айрим ижобий фикрларини яширишнинг ҳам, хаспўшлашнинг ҳам зарурати йўқ. Улар адиб табиатидаги қудратни, ижод ва дунёқарашдаги ўсиш-ўзгариш, изланиш, силжишни, умид ва орзу, ишонч ва хиёнатлардаги оғриқли нуқталарини аниқроқ очишга, тўқисроқ кўрсатишга хизмат қилади.

Қодирийнинг “Отам ва большевик” (1922) номли икки саҳифали мўъжазгина асари барчамизга яхши маълум. Муаллиф уни “кулгулик” деб атади. Адиб миллатчи бўлмаган, шўроларга қарши турмаган, дейиш мақсадида, нима ёзмайлик, совет замонида доим шу асарни тилга олиб ўтгувчи; кўряпсизми, отаси большевойликни орзу қилганини, уларни ёклаётганини ёзаяптими, демак уларни тарғиб қияпти, дегувчи эдик. Танқидчиликда мазкур нуқтаи назар қарор топиб бўлгани учун асар Истиқлол даврига тўғри келмаслиги туфайли уни ҳозирги қодирийшуносликда деярли эсламасликка ҳаракат қиламиз. Лекин, “Отам ва большевик”ка чуқурроқ, эҳтиётлик билан, янги мезонлар асосида муносабатда бўлиш бу асарни бирмунча бошқачароқ баҳолаш имконини беради.

Авалло, бу қадар жиддий ва сиёсий ном берилган ҳикоянинг “кулгулик”, яъни юмористик асар эканига ишоранинг ўзиёқ эътиборингизни тортмай қолмайди. Асарда юз ёшлар атрофидаги, кўпда эскича фикрлайдиган қариянинг янги замондаги муҳим масалалар хусусида мулоҳаза юритиб, қарашларини аниқ ва тиниқ ифодалай олмагани учун гўё кулгили ҳолатларга тушиши кўрсатилаётгандек. Лекин ҳикояга ҳушёрроқ муносабатда бўлсак, бу кулги кўп ҳолларда бир баҳона эканини пайқай оламиз. Жиддийроқ қарасак, ичакузди ҳикоятлару ривоятлар, хангомаларга ўч ва уларни яхши биладиган ўзбек китобхони учун бу ҳикоянинг кўп ҳам кулиб, ҳузурланадиган жойи йўқдек. Хўш, адибнинг мақсади нимада, деб чуқурроқ ўйга бериламиз. Наҳотки, асар қаҳрамони — кекса қария янги замонни, янгиликларни яхши тушунмай, большевойларни катта бир сиёсий куч деб эмас, қудратли (дейлик, девдек) қувватга эга бир махлуқот сифатида идрок

этиши жуда кулгига сабаб бўла оларли нарсa бўлса? “Ўбба баччаталоқ, ўзи ҳам хирс қўйган экан”, деб қўяди қария большовой ҳақида. Косанинг тагида нимкоса деганларидек, эътибор беринг, бу жумладан бошлаб ёзувчи ўзининг асл мақсадини ошириб турган ёпинчикни бироз силжитади. Кўп ўтмай: қўйлак-иштонга етадиган мато бермаса, ёки, солиқлардан озод қилмаса-ку, бирнав, лекин, бу большовойнинг, энг асосийси, “боққа кўз олайтира қўрмасун” дейди ота. Бу жумлага келиб ёзувчи ғоявий ниятининг бўй-басти энди адилроқ қўринишга ўтади. Замоннинг қандай эканини етарлича тушунмаётган, большовойнинг ким экани ҳақида аскиянамо йўсинда мулоҳаза қилаётган қария фикрида кулги бирдан сўнаётганига эътибор беринг. Большовой “Боққа кўз олайтирмасун” дегани эса, мамлакатга, юртга кўз олайтирмасин, Ватанни истибдодга солмасин ишқилиб, дегани бўлади. Адиб секин-аста қаҳрамон характери жиддийлик ўзанига буради. Ёки, бошқача айтганда, ҳикоя сарлавҳаси остига “кулгулик” деб ёзиб қўйганини, қария юмористик образ сифатида тақдим этилаётганининг салкам унутаёзади. Кекса отахон тилидан қуйидагиларни эшитамиз: “Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолиб кетдик. Ўзимизда ғайрат йўқ. Агар юрт бир оғизга тупуриб, яроғ тополмаганда ҳам, қора калтак бўлиб чиқса, **исни-биска** қўймас эди. Қадимги замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлганда-чи. Эй-ҳа, ўрусингга йўл бўлсун”¹². Шу ўринга келганда ёзувчи ўзининг ҳам, халқнинг ҳам дардини деярли очиқ-ойдин айтиб юборади. Лекин, қаҳрамони юз ёш атрофидаги қария экани ҳамда у кулги остига олинаётган, эскича фикрлашлардан қутула олмаган киши бўлгани учун ёзувчи бу фикрларни жиддий эмас, кулги остига олиб бераётганга солади ўзини. Бундан ташқари, ҳали қуйироқда бу қариянинг большевиклар ҳақидаги ижобий гапи, ҳатто, ўзи ҳам большевиклар сафига кириш истаги бор эмасми, бу ҳоллар адиб ҳақида ҳам, унинг қаҳрамони ҳақида ҳам юқоридаги фикрлардан салбий хулосалар чиқаришга асос бермай туради.

¹² А б д у л л а Қ о д и р и й. Диёри Бакр. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Хондамир Қодирий. Масъул муҳаррир ва сўбоши муаллифи Тоҳир Малик. Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. 89-бет.

Бундай фикрни эса, Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам, бошқа бирор жиддий мазмундаги асар қаҳрамони ҳам айтолмас эди, албатта. Шу тариқа давр учун зарур ва муҳим бўлган Истиқлол ғоялари, мустақиллик орзулари билан йўғрилган фикрни, ғояни ёзувчи ўзи “кулгулик” – юмористик деб атаган асарида, кекса, салкам юз ёшлар атрофидаги қария тилидан айтириб юборади. Асар номи эса “Отам ва большевик”. Унинг матнидаги юза сатҳда адиб гўё, кекса отахоннинг большевойни оқлаётган, ёқлаётган қиёфасини кўрсатишни мақсад қилгандек. Аслида эса, ёзувчининг туб яширин ниятлари қаҳрамоннинг юқоридагидек, гўё кулгинамо тус олувчи фикрлари замирида.

Чол кексайиб қолгани сабабли асл большевой ким ва қандай эканини яхши англаб етаётгани йўқ, лекин шуни идрок этиш ҳаракатида, деб ёзувчи элни, юртни гўё шу нарсани билишга, замон билан ҳамқадам боришга чорлаётгандек. Бироқ масала моҳиятига чуқурроқ эътибор берсак, адиб бу билан большевойни яхши, ёки у биз учун зарур ва керак, деган фикрни айтаётгани йўқ, унинг ким эканини чуқурроқ, аниқроқ англашга даъват этипти, холос. Сезяпсизми, адиб мақсадидаги нозик нуқта ва маҳоратни? Айни вақтда, большевойнинг ким эканини яхши тушунолмай, “чол ҳозир боши берк кўчада” деб қўяди адиб асар охирида. Бу фикрга ёзувчи, аслида замонга, тузумга, большевойларга шу вақтдаги халқнинг муносабатини сингдирмоқчи бўлади. Шу маънода Мунаввар Қори Абдурашидхонов Абдулла Қодирийга ўхшаган эътиқоди бутун ёзувчилар “ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига яширган ҳолда, эҳтиётлик билан”¹³ ёзар эди, деганда “Отам ва большевик” каби асарларни назарга тутган бўлса, ажаб эмас.

Ҳикоядаги ота ва фарзанд ўртасидаги суҳбат қуйидагича давом этади:

“Большевойинг одамохун экан, сарбоздан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?

Бор, лекин бор бўлса ҳам, йўқ ҳисобида.

¹³ Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Аҳмедов. Тошкент: Маънавият, 2003.

Аттанг, шуниси чакки экан”.

Бобой юртнинг миллий аскари бор-йўқлигини суриштираётганини сезиб турибмиз. Бу ҳам цензорни чалғитиш мақсадида “кулгулик” деб сифатланган асар доирасида эканига эътибор беринг. Бу ҳам аслида Қодирий ва унга маслакдошларнинг дарди эди. Отам большевойга сарбоз йигит бўлмоқчи, деб тугатади ҳикоясини адиб.

Кўринадики, шўро замонида Қодирий ҳақида ёзган кўпчилигимиз адибнинг шўро тузуми ва сиёсатини қабул этганини аниқ тасдиқлаш учун доимо тилга олган ва ҳозир эса, тилга олиш гўё адиб обрўсига путур етказиши мумкиндек кўринувчи ушбу ҳикояга эҳтиётлик билан, шошилмай ёндашсак, бундай асарларнинг янги-янги ва асл моҳиятини очишга яқинлашамиз. Бу ҳам аслида, асарнинг янги бир талқинини кўришга уриниш. Кимлардир бу талқиннинг ҳам кемтикларини кўриб, унинг бошқасини яратар. Адабий танқид ҳам, ҳар қалай, бир жойда тўхталиб турмай, янги-янги изланишлар олиб борса, янги-янги самаралар ҳам келиб чиқиши мумкин.

Юқоридаги ҳикояда аскар, сарбоз хусусида бир-икки сатрда айтилган фикрга юкланган ғоя, моҳият эътибори билан, Қодирийнинг ундан уч йил бурун матбуотда эълон қилган “Бизда аскарлик масаласи” (1919) номли мақоласида кўтариб чиқилган ва шундан буён адиб тафаккурида чархланиб юрган муаммонинг бадиий ифодаси эди. “Агарда биз мустағил кулликдан кутулиб яшовни хоҳлар эканмиз, яқин истиқболимиздаги бахтли кунлар учун аскар бўлувимиз, ватан муҳофазасига ҳозирланувимиз лозим” деган эди у. Бу фикр “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йил ноябрь ойидаги сонларидан бирида очиқ-ойдин айтилган эди. Бу вақтларда миллатлар ўз тақдирларини ўзлари ҳал этадилар, ўз мустақиллигининг бунёдкорлари уларнинг ўзларидир қабилидаги сафсата ва рўё ваъдаларга ишонч йўқолмаган, озодлик умидлари ҳали кўз ёшларидек тўкилишга улгурмаган бир замонлар эди. Қодирий даъватга айлантirmoқчи бўлган умидларини шу тариқа ҳаяжон билан ифодалайди. 1919 йилнинг публицистик мушоҳадаларидаги умид уч йил ўтар-ўтмас “Отам ва большевик” каби ҳикояларига келиб бадиий равишда

пинҳонкори, хуфия йўлга ўтишини ҳали бу даврда билмайди.

Қодирийнинг 1920 йилда эълон қилинган “Тинч иш” номли ҳикояси бор. У қодирийшуносликда негадир кўп ҳам таҳилга тортилмай келди. Балки Қодирий дунёқарашидаги диндорларга муносабатни аниқ илғаб олиш қийин кўрингани учун шундай бўлгандир. Ҳикояда даврнинг айрим муҳим фикрлари бадийят қатларига чирмаб берилганини кузатиш мумкин.

“Ўхўўў... большевик! — дейди ҳикоя қаҳрамони домла-имом. — Ер ютсун, Ер ютсун! Динни билмаса, уламони ер билан яксон қилмоқ тиласа. Мол-мулкни муштарак деб билса...”¹⁴. Бу фикр диндор киши тилидан айтилмоқда, муаллиф унга хайрихоҳ эмас, дегандек йўл тутади адиб (Чунки у вақтларда янги тузум диндорларга мутлақ салбий кишилар сифатида қараган). Иккинчи бир жиҳатдан, бу мулоҳазалар шўро инқилоби рўй бергунча, яъни Керенский ҳукмронлиги даврида айтилаётганига ҳам ишора бор. Бироқ, ҳикоя 1920 йил ёзилганини ҳамда қаҳрамон мулоҳазалари айна шу асар битилган даврнинг долзарб масаласи эканини инобатга олсак, улар замирига худди шу вақтдаги юртдошларни тўлқинлантириб турган муҳим муаммо жо этилаётганини англаш қийин кечмайди. Ҳикояда адиб даврнинг дин, халқ ва уламолар, хусусий мулк ва табақаланиш сингари ниҳоятда, долзарб муаммоларини кўтаради. Шўронинг бу масалалардаги хато ва янглиш сиёсатини зимдан, тағқатламли равишда кескин танқид қилади. “Тинч иш” адиб дунёқарашида ниҳоятда жиддий масалага муносабат шаклланиши ва бадий ифода топиши жиҳатидангина эмас, бу масалалар 20-йиллар аввалидаёқ, умуман, шўро замонидаги энг улкан адиблар ичида биринчилар қаторида тўғри ва ҳушёр англашга ҳаракат қилиниши жиҳатдан ҳам қимматлидир. Бу ҳол катта ижтимоий муаммоларни тўғри бадий идрок этишга журъат жиҳатидан Қодирийга Шолоховдек адиблар қаторида туришга ҳақ берар эди. Салкам бир аср аввал тасвир ва талқинда берилган бу гоё худди шу кунларимизда айтилаётгандек жаранглайди. Қодирий даҳосидан яна бир бор дарак беради.

¹⁴ Абдулла Қодирий. Диёри Бакир. 82-бет.

Қўшиб ёзиш (приписка), тузум миқёсидаги кўзбўямачилик деган масалаларга эътибор шўролар ағдарилуви арафасидагина жиддий равишда юзага чикди. Абдулла Қодирий эса, бу масалага 1922 йилдаёқ “Давосиз дардлар” (сарлавҳа қудратига эътибор беринг...) номли хангомасида алоҳида эътибор берди. Ўзбек ёзувчиси мазкур дарднинг тузум учун бамисоли “давосиз” эканини ўша вақтлардаёқ тушуниб етгани уни наинки бадиият, балки сиёсат бўлганини тасдиқлайди.

Шунақа кетаверсак, “уч йил комил деганда, Туркистон иккинчи Амрико-ку” деб хайратдан ёқасини ушлаган адиб, ишнинг бундай бориши туфайли “ғарбча маданиятга ботиб кетмасак бўлди”, деб киноя қилар экан, бу киноя остида ўша вақтлардаёқ нималарни назарда тутганини англаш мушкул эмас. Абдулла Қодирийнинг бу киноявий башорати нечоғлик тўғри бўлганини ўн йил ўтар-ўтмас ёзилган “Нима бизга Америка?” қабилидаги шеърлар замирига риёларча тикиштирилган суронлар тасдиқламадими? Ёзувчининг статистика идоралари фаолияти мисолида айтган юқоридаги фикрлари моҳият эътибори билан шу идораларни бошқариб турган тузум ва унинг сиёсатига ҳам ишора эмас, деб ким айта олади.

Замон, тузум, мафкура дардларини Қодирий ҳажв, танқид, кулгига йўғрилган махсус мақола, фелъетон, ҳикояларгина эмас, ҳатто, матбуотда эълон қилинган ўн сатр атрофидаги кичик луқмаларга ҳам жо этади. “Бир чимдим билдириш” деб атайди муаллиф “Туркистон” газетасидаги 1923 йилги чиқишларидан бирини ва “Ҳар кимга ўхшаб кучана бергим келмайди”, деб ёзади бу луқмасида. Шўроларнинг ёлғон ваъдаларига ишорами ёки кичик бир хусусий маънодами бу “кучаниш”, майли қўятурайлик, лекин “билдириш”нинг қуйироғида бундан ҳам муҳимроқ бир гап бор. “Отамни партияга киргизиб олиб, унинг “ҳа бер”идан кутулиб олсам....”кейин ҳар қалай, бир иш бўларов, дейди адиб...

Тўғри пайқадингиз, бу луқма (1923) ҳамда “Отам ва большевик” (1922) ҳикоясидаги “ота”лар бир қаҳрамон. “Ҳа бер” деган фикр партияга нисбатан айтилаяпти, деб тушунишимиз агар ўзини оқласа, ёзувчи жамият ва тузумни

бошқарувчи бу кучнинг асосий мақсади элга, юртга халққа нимадир беришдан кўра олиш эканини ўша (1923) йиллардаёқ чуқур тушуниб етган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Адибнинг ўзи феълетон деб номлаган “Ҳуқуқ” номли мўъжазгина бир ҳикоясини эслайлик. Унга, янглишмасам, Истиқлолдан аввал ҳам, кейин ҳам хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя қилишга бағишланган кичик асар сифатида атрофлича муносабат билдирилган. Бу нуқтаи назарда жон бор, лекин мазкур асарда янги жамият ва тузум томонидан хотин-қизлар ҳуқуқи ҳимоя қилиниши масаласи эмас, аксинча, унинг томонидан поймол этилаётгани қаламга олинганини таъкидлаш, назаримизда. тўғрироқ бўлади. Фикримиз далили учун мисол.

“– Зайнаб опа, оғзинг қайси?

Бечора қулоғини кўрсатадир.

– Ҳуқуқ!”

Мана унинг ҳуқуқи, демоқчи бўлади ёзувчи ва ундовли бу сўздан кейинги жумла янада кескин, ва янада қудратли. Зайнаб опанинг “Ёнида жаллод ва бошқа қасамхўрлар...”

Фельетондаги матн сатҳига қаралса, гап гўё эр зуғуми ва оила азобларидан ҳуқуқни ҳимоя қилувчи идорага арз қилиб борган шўрлик Зайнаб ҳақида бораётгандек. Лекин, юқорида келтирилган кичик парча тағқатламига чуқурроқ кириб бора олсак, унда, бир ўзбек аёлининг эр жабридан тортаётган азобигина эмас, умуман, ўзбек аёли (балки, халқи) бошидаги даҳшатли ҳуқуқсизликка ишора қилинаётганини пайқагандек бўламиз.

Бундан ташқари, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи идорадаги расмий хизматчиларни адиб бежиз “жаллод” ва “қасамхўр” деб атаётгани йўқ, ахир, Қодирийнинг “Ҳуқуқ” деб аталган ушбу мўъжазгина асари Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи финалидаги Зайнаб образи қисмати ва талқинига ниҳоятда яқин эканини ва бу икки асар ёзилиши аро ўн-ўн икки йиллик масофа ётишига қарамай, улар ўртасида шак-шубҳасиз муайян боғланиш

бўлган деган фикрни айтиш имконини беради. Чўлпон романи 1933 йил атрофида тугалланган бўлишига қарамай асар финалидаги бадиий хулоса кўп йиллар аввал Қодирийнинг шу – “Ҳуқуқ” ҳикояси чиққан вақтда шаклланган, ёхуд икки буюк ҳамнафас адибларнинг ўзаро мусохабаларида етилиб борган, деб тахмин қилиш мумкин. Дилмурод Қуронов, ҳамда Баҳодир Каримовларнинг Чўлпон ва Қодирий ижодига бағишланган теран тадқиқотларидаги нозик кузатишлар ва асосли илмий хулосалар ҳамда Истиқлол даврида яратилган бошқа янги ишлар бу улкан адиблар маҳоратининг янги-янги қирраларини очишдаги изланишларни давом эттириш кераклигини кўрсатади.

“Ҳуқуқ – гап билмаган, иш билмаган Зайнаб опаларнинг эмас, шайтон устози бўлган Ҳожи Абдиларники, шайтон мардикори бўлган Салоҳиддин муфаттинзодаларники”, – деб ёзади Қодирий ҳикояси охирида. Гап аслида номлари тилга олинаётган – дин ниқоби остидаги бундай шахслар ва қозихона вакилларидагина эмас (маълум маънода, уларда ҳам бўлиши мумкин), балки шу даврдаги халқ ҳуқуқини поймол этаётган жамиятда, унга бу ҳуқуқни бериб қўйган тузумга демоқчи эмасми, адиб бу фикрлари билан.

“Ҳуқуқ” ёзилган вақтда Туркистондаги суд органлари асосан кимнинг қўлида бўлгани маълум. Ёзувчи “жаллод” ва “қасамхўр” деб уларни кўрсата олмас эди. Шу сабаб воқеа содир бўлган жой сифатида қозихона танланишини маъқул кўради (Чунки бу вақтда қозихоналар ҳам жорий бўлиб, ерли халқ, асосан, аёллар шу маҳкамага мурожаат этган). Шайтонга устозу мардикор қилиб ерли халқ вакиллари кўрсатилаётгандек бўлса-да, аслида улар ҳам шўроларга бўйсунар ва буни зукко халқ англай олишига адиб ишонади.

Абдулла Қодирийнинг “Муштум” билан ҳамкор фаолияти, унда босилган ҳажвиялари анчагина кенг ўрганилган. Лекин, янги мезонлар асосида ёндашув бу асарларнинг янги қирраларни кўрсатиш, ёзувчи маҳоратининг янги-янги “сир”ларини очиш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Журналнинг 1-сонидак (1923) адиб “Муштум” таърифида” номли

мақола билан қатнашгани маълум. Уни таҳлил этган мутахассисларнинг аксари бу мақола янги тузумни бунёд этиш ва мустаҳкамлашга ҳалақит берувчиларни фош этишга чорлайди, деб баҳолайдилар ва бу – тўғри фикр. Муаллифнинг ўзи ҳам буни таъкидлайди. Бироқ, мақоланинг томир уришига чуқурроқ кулоқ тутсак, унинг дук-дукида бундан ҳам чуқурроқ, салмоқлироқ мақсад ва муаммолар, истиқлол руҳи билан йўғрилган истак ва орзулар жойланганини сезамиз.

“Муштум” золимлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир. Шунинг учун бунинг маъноси ҳам бошқачадир. “Золим” ва “Мазлум” деганда адиб кимларни ва нималарни назарда тутганини шарҳлаш зарурати бўлмаса керак деб ўйлайман.

Мақолани ўқишда давом этамиз:

“– Қовун, деб экканимиз шўмғия бўлиб чиқди!

– Олтун қўнғуз деб махтаганлари қора қўнғуз эканки, рўмолча билан бурунни ўрашга мажбур бўлдиқ...

– Боғдан гапирсак, тоғдан келадилар”.

Бу фикрларнинг ҳар бири бошқа-бошқа шахслар тилидан келтирилиши бежиз эмас. Бу билан адиб улар халқ вакилларига, янада тўғрироғи, халққа тегишлидир, демоқчи бўлади. Уларда эл-юртдаги истибдод ва истибдодчиларга нафрат, ваъдалардаги ғирром сиёсат, Мустақиллик хусусидаги орзулар ифодаланишидан ташқари, ишонилган умидлар рўё бўлиб чиқаётганига ҳажв кулги йўли билан ишора ҳам бор. Мақола ниҳоясига яқин: “гулшан – разолатда, гулзор – сафоҳатда, бозор – сиёсатда, майдон – ҳамоқатда”, деб хулоса чиқаради муаллиф. Агар эътибор бериб қарасак, бу фикрлар шу даврда олдинма-кейин яратилган Фитратнинг “Юрт қайғуси” туркумидаги сочмалари, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” номли шеъридаги ғоя ва бадиий образларга ниҳоятда яқин, муштарак эканини сезамиз. Зеро, бу миллатпарвар адиблар кўнглидаги дардлар ва орзулар ҳам аслида бир ва муштарак эди.

Абдулла Қодирийнинг “Наҳс босқан экан” (“Мустамлакачилар: “Том

тепганга беш ёнғоқ-тепмаганга кўй қумалоқ!” деб маймун ўйнатқайлар...”); “Биринчи май” (“Биринчи май... бизга инсоф, уларга ноинсофлик берадир”); “Бўтқа” (“Инқилоб” узоқ вақт сил касали билан оғриб, ниҳоят ўлиги агитпрофдан кафансиз суратда чўзилиб чиқди”. Гап “Инқилоб” номли журнал ҳақида, лекин тағзаминли мақсадда ўзбек аскияларига хос сўз ўйинидаги кўчма усталикни кўринг...) ; “Матбуот куни” (“Битсун энг сўнгги ёвимиз бўлган мустамлакачи ва хиёнатчи ўғрилар”); “Эчкининг оти Абдукарим” (“Ҳақиқат сўқир ва махтовли сигирлари қисир эмиш”), шунингдек, “Жинлар базми”, “Йиғинди гаплар”, “Бир йил” сингари ўнлаб мақола, фелъетон, кулгилари борки, улар Қодирий ҳажвиётида Истиқлол руҳининг акс эттирилишидаги маҳорат нуқтаи назаридан ҳануз чуқур тадқиқ этилганича йўқ. Бу вазифани амалга оширишга янада жиддий аҳамият бермоғимиз керак.

Сўнгги йиллар қодирийшунослигида айрим жиддий ишлар амалга оширилди. Улар ичида қатор тадқиқотлар билан бир қаторда Хондамир Қодирий томонидан тўплаб, “Диёри Бакр” номи остида нашр эттирган китобни алоҳида таъкидлаш ўринли. Мазкур тўплам Қодирийнинг ҳажвиялари, кулгилари, танқидий-публицистик мақолалари жамланган энг мукаммал нашр бўлиб, адибнинг бу йўналишдаги ижодини мухтасар ўрганишга катта имкониятлар яратади. Ҳаёти ва ижоди тадқиқ ва таҳлил этилажак янги ишларимизда улуғ ёзувчи сиймосининг шу вақтгача очилмаган янги-янги қирралари кўрсатилишига алоҳида эътибор берилади, деб умид қиламиз.

ФИТРАТ ВА БУНИН

XX аср ўзбек адабиётининг жаҳон сўз санъатидаги ўрни ва роли қандай? Биз бу саволга жавоб излашга узок вақт бирёқлама ёндашдик. Дунё тан олган хориж адиблари, аксари рус ёзувчилари ўзбек қалам аҳлига кўрсатган таъсирини топишга гоҳида холис, кўпинча эса зўраки интилиш билан машғул бўлдик. Ҳолбуки, ўзбек ёзувчилари ҳам ўз асарлари билан жаҳон сўз санъатию адабий жараёнига улуш қўша олгани айни ҳақиқат. Аммо биз бу улушни тадқиқ ва таҳлил орқали кўрсатиш тугул, ҳатто эътироф этишга ҳам чўчидик, журъат қилмадик. Бугун эса ўша хато ва камчиликларимизни мардларча тан олиш, айбни ўзимиздан – ўз танқидчи ва адабиётшуносларимиздан қидириш ўрнига нукул шўро сиёсатию унинг мафкураси зуғумига тўнкаётимиз.

Оврупо ва Америка танқидчилиги ҳамда адабиётшунослигининг кўпдан-кўп хусусиятларидан бири шундай: улар ўз минтақаларида яратилган асарлар фазилатини жаҳонга кўз-кўз қилишни, кенг тарғиб-ташвиқ этишни салкам қонунга айлантирган ва барча соҳада бўлгани сингари адабиётда ҳам дунё гегемони эканига атай урғу беради. Тўғри, Оврупо ва Америка адабиётининг жумлаи жаҳонга кўз-кўз этарли ютуқлари оз эмас. Лекин чиндан-да ютуқ демоққа арзирли баъзи асарларни муносиб эъзозлаш бирлан бир қаторда уларга бирёқлама ёндашув ҳам мавжуд экани жаҳон афкор оммасига сир эмас. Ҳатто Нобель мукофотини беришда ҳам баъзан наинки жузъий, балки жиддий нохолисликлар кўзга ташланмоқда. Алалоқибат олийжаноб умуминсоний қадриятлар теран акс этган бадиий асарлар бир четда қолиб, айрим ночорроқ асарлар, ғарбона дидга мос келгани учунгина, совринни илиб кетаётир. Собиқ шўравий республикалар бадиий ижодда мафкура зуғумидан озод бўлганига салкам чорак аср тўлса-да, Нобель мукофоти билан сийловчи ташкилотнинг ўзи ҳануз ана шундай тушовдан халос бўлолмаганини дунё тан олган адиб Чингиз Айтматов ўз вақтида бу мукофотга лойиқ қўрилмагани ҳам тасдиқ этмайдими, ахир?!

Нафсиламри, ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсидаги ўрни унинг қайси илғор сўз санъатидан қандай ютуқларни ўзлаштиргани билангина эмас, айтиш мустақил қандай фазилатларни касб этмоқда. Ватан равнақи, миллат камолотига нечоғли ҳисса қўшмоқда, ўз замини ва бутун дунёдаги эврилишларни қанчалик ҳаққоний, теран, ёрқин акс эттирмоқда ва шу билан халқаро адабий жараёнда қандай мавқе эгалламоқда- шулар билан ҳам белгиланмоғи лозим.

XX аср ўзбек адабиётида “Абулфайзхон”, “Кеча ва кундуз”, “Ўткан кунлар”, “Рухлар исёни”, “Ўзбекистон” сингари шоҳ асарлар озмунча эмас. Шунга кўра, адабий таъсир билан бирга типологик яқинлик муаммосини ҳам тадқиқ этиш- ўзбек адабиётини жаҳон сўз санъати контекстида ўрганишнинг самарали усулларида биридир. Типологик аналогия- замон ва макондан қатъи назар, турли адиб ва адабиётлар орасида, ўзаро таъсирларсиз зухур этувчи мазмуний-шаклий яқинлик, ўхшашлик, айниятдошлиқдир. Адабиётнинг ушбу қонунияти бирор алоҳида ёзувчию миллий адабиётни бошқаси билан бутун дунё ёки бирор минтақа сатҳида қиёсий ўрганиш имконини беради; уларнинг халқаро адабий жараёндаги ўрни ва ролини тайин этади; ўзаро уйғун турфа миллий адабиётлардан ташкил топган жаҳон сўз санъатига ҳам алоҳида-алоҳида, ҳам яхлит ҳолда назар ташлашга йўл очади. Бир сўз билан айтилса, меҳварида сўз санъаткори турувчи жаҳон адабиётини яхлит жонли организм сифатида ҳам ич, ҳам ташдан гавдалантиради.

Келинг, фикрларимизни асослаш учун икки буюк адиб- Абдурауф Фитрат ва Иван Буниннинг “Темур олдинда” ҳамда “Темурхон ҳақида қўшиқ” деган ҳажман кичик асарларини қиёсий таҳлил этайлик.

Шу вақтгача ўзбек ёзувчилари асарлари улардан илгари яшаган хориж адиблари асарларига қиёсий ўрганилгани ҳақида боягина айтдик. Бунинг сабаби- шўрлик ўзбек ёзувчиси, дейлик, рус устозидан албатта ибрат олиши керак эди-да!... Аммо бу гал ўзаро қиёс этилаётган асарлар, ёзилган санаси нуқтаи назаридан, аксинча: Фитрат асари 1917, Бунин

асари эса 1921 йилда ёзилган. Ўзбек адабининг насрий шеъри Октябрь тўнтаруви арафасида Туркистонда, рус ёзувчисининг ҳикояси эса шу тўнтарувдн тўрт йил ўтгач, Францияда дунёга келган.

Тўғиси, Бунин аксар машҳур рус адаблари каби Амир Темур шахсига на шўро тўнтарувига қадар ва на ундан сўнг одил ва холис муносабатда бўлган эмас. Лекин, аввало, ёзувчилик эътиқоди, қолверса, бадий ният талабига кўра, ўзи буни хоҳлаганми, хоҳламаганми, “Темурхон ҳақида кўшиқ” асарида буюк Соҳибқиро образини бир қадар ҳаққоний тасвирлаган.

Маълумки, Бунин шўро тўнтарувини ёкламаган, унинг ғояларини қабул қилмаган. У кундалик шаклида ёзган “Бадбахт кунлар” (1918) асарида кўплар инқилоб атаган талотумни кескин ва ошкор танқид қилган. Бу кайфият ва дунёқараш алалоқибат адабнинг 1920 йилда ватанини тарк этиб, Францияда яшаб қолишига олиб келди.

Фитратнинг Туркистон аҳли ҳаётидаги норасоликлар ҳақида куюниб ёзган асарлари ўқувчига маълум. У каби Бунин ҳам бир қанча асарларида Россиянинг қолоқ турмушини қайғуриб тасвирлайди. Шу маънода, халқнинг забун ҳаётига ҳамдардлик Фитрат ва Буниннинг муштарак хусусияти дейиш мумкин.

XX аср бошларида Бунин бир неча Шарқ мамлакатларига саёҳат қилди. Бу ердаги халқларнинг турмуши, удумлари, тарихи билан танишди. Шу тариқа қалбига Шарқ руҳини чуқур сингдирди. Балки, айни сабабга кўра, унинг “Темурхон ҳақида кўшиқ” ҳикояси билан Фитратнинг “Темур олдинда” мансураси ўртасида руҳий робита кўзга ташланар. Ушбу асарлар ўртасидаги матний яқинлик ҳам шундан бўлса ажабмас.

Фитратнинг Темур қабрини тавоф этгани келган лирик қаҳрамони бўғзидан отилган оҳ-нолалар асар ёзилган вақтдаги Туркистон халқининг эрк, хуррият истаб чеккан дард-аламлари ифодасидир:

Турк учун қўйдиғинг давлат битди,

Турк остиға қурдиғинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони,
Виждони золимларнинг аёғларин остинда қолди...
Буларнинг барига “ўзим сабаб бўлдим”,
дея фиғон чекади лирик қаҳрамон:

Сенинг Туронингни ўзим талатдим,
Сенинг турклигингни ўзим эздирдим,
Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим....
Лирик қаҳрамон кўз ёшларимни бу сағананга
тўкмак учун эмас,
Ўз ёзиқларимни иқроф этарга келдим, хоқоним....
Эй арслонлар арслони!
Менинг ёзиқларимдан ўт,
Мени қўлимни тут,
Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!¹⁵

Бу- эл-юртни асрий истибдодидан озод қилиш, кишанларни парчалаш, Ватан мустақиллигини қўлга киритиш учун сўз санъатининг мўътабар минбаридан ҳаёт-мамот курашига чорлаш эди.

Бунинга келсак, гарчи Францияда яшаётган бўлса-да, Россия қайғусидан озурдадил адибни Амир Темур образига мурожаат этишга, бу улуғ шахс ҳақида асар битишга нима мажбур этди экан?

Бизнингча, мазкур асарнинг ёзилиши сира тасодикий бўлмай, у Буниннинг шу даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Юзаки қаралса, ҳикояда даврнинг ҳеч қандай муҳим ва салмоқли ғояси йўқдек, унда муаллиф бир тиланчининг Соҳибқирон ҳақидаги қўшиғига қулоқ тутиш баробарида Шарқнинг сўлим табиатида ҳам чизиб кўрсатаётгандек туюлади. Бироқ чуқурроқ боқсак, ёзувчининг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий маслагини ҳам англаб етамиз.

¹⁵ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. - Т.: Маънавият, 2000. - Б. 34-35.

Юқорида қайд этганимиздек, Бунин Октябрь тўнтарувини, шўро ислохотларини қабул қилмадигина эмас, уларни кескин ва ошкора танқид этди. Унинг Амир Темур образига мурожаати замирида Россиянинг иқтисодий-сиёсий қудрати таянчларидан бири бўлмиш, Соҳибқирондек бутун дунёни зир титратган зотни вояга етказган Туркистон аҳли ҳам шўравий балодан қутула олмаётганидан қайғуриш, маъюсланиш туйғулари ётади, бизнингча.

Бунин тиланчи қўшиғи орқали Амир Темурни мадҳ этади, кўкларга кўтаради. Қўшиқ мисраларидан бирида Соҳибқиронни “Жаброилдек нурли ва бетавфиқ” эди дейилишига эса буюк жаҳонгирга бўлган русий муносабатнинг эпкини сифатида қарасак, хато бўлмас. Айни чокда, қўшиқдаги “Соҳибқирон, сен Сулаймон подшодек доно ва бенуксон эдинг!” деган хитобда Амир Темурга юксак эҳтиром якқол кўзга ташланади.

Фитрат ва Бунин асарларида шу қадар яқин, шу қадар уйғун нуқталар борки, беихтиёр, рус адиби ўзбек шоири мансураси билан таниш бўлган, бирорта сўзма-сўз таржима орқали ундан таъсирланган эмасмикан, деган фикрга боришингиз ҳеч гап эмас. Бу ҳақда аниқ далил бўлмагани сабаб ҳозирча яқиний хулоса чиқаришга шошилмаймиз, бироқ улар икки ижод маҳсули ўртасида типологик аналогия бор, дейишга ҳар қалай имкон беради.

Бунин ҳикоясига Қримдаги овлоқ қаҳвахонада бир тиланчининг Амир Темур ҳақида қуйлаган қўшиғи асос қилиб олинган. Мана, адиб талқини ва тасвиридан қўшиқ пафоси: “О, Темур Соҳибқирон, - дея нола қилади қўшиқчи, - бу ёруғ жаҳонда сендан жасурроқ, сендан саодатлироқ кимса йўқ эди... Энди эса сенинг қабринг устидан асрлар елиб ўтди, сенинг мангу мовий осмон ва ҳамиша хуррам қуёш остидаги масжидларнинг ҳамда қасрларнинг харобаларини зоғлар қоплади.... Ҳар баҳор (қабринг устидаги наъматак) шохларида булбуллар мудом гирён, ... мадҳига тил ожиз бахтни қўмсашдан уларнинг бағри тилка-пора

бўлади.... О-о-о-о-о, Темур Соҳибқирон! Қани сенинг кескир ҳақиқатгўйлигинг?”

Булар Фитрат мансурасидаги лирик қаҳрамоннинг оҳ-нолаларини ёдга солмайдими? Зотан, Бунин ҳам ҳикоя аввалида тиланчи қўшиғини “фиғонга тўла нола” деб таърифлайди. Бундан ташқари, рус адиби ҳикоясидаги “Темур қабри”, “қасрлар”, “жаҳон”, “жасур”, “хароба”, “зоғлар”, “қўмсаш”, “тилка-пора”, “кескир” каби сўз ва бирикмалар билан ўзбек шоири мансурасидаги уларга маънодош сўз ва бирикмалардан юзага келган ғоявий муштараклик икки асар ўртасида, шаксиз, типологик яқинлик борлиги далолат қилади.

Бунин ҳикоясидаги қўшиқда Амир Темурнинг “Ҳой, жаноблар ва девоналар, менинг қалбимни суғуриб олингиз! Энди унда ҳеч нарсага иштиёқ қолмади”, дея хитоб қилиши, бир тарафдан, ҳаёт билан видолашаётган Соҳибқироннинг руҳий ҳолатини акс эттирган бўлса, бошқа тарафдан, Буниннинг, худди Фитрат каби, шўро истибдоди остида қолган Туркистон аҳли қайғусига ҳамдардлигини ҳам ифода этади гўё.

Амир Темур ҳаётдан кўз юмгач, “унинг салтанатига путур етибди”. Мамлакат лахтак-лахтак бўлибди, шаҳарлар ва қасрлар ҳувиллаб қолибди, уларнинг вайроналарини қумтепалар қоплабди, (шу тариқа) “ному нишони ўча бошлабди”, деган жумлалар асар ёзилган даврдаги Туркистон аҳволига гўё бир ишорадир.

“О-о-о-о-о, Темур Соҳибқирон! Қани сенинг даври давронинг? Қани сенинг қилган ишларинг?... Қани жанглари? Қани зафарлари?” Бунин асаридаги бу хитоблар Фитратнинг “Сочма” деган бошқа бир насрий шеъридаги “Дунёни “урҳо” лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани?... Қани у чақмоқ чақишли ботир хоқонларнинг? Қани аввалги ўқ юрушли, отли бекларинг” (юқоридаги манба, 31-бет), дея Туркистонга савол ёғдираётган лирик қаҳрамон изтиробини ҳам эсга солади.

Бунин ҳикоясининг асосий мағзи ва етакчи ғояси қуйидаги жумлаларга сингдирилган: “Ҳамма сукутга чўмган, ҳамма қўшиқ сеҳрига маст. Вожаб! Қўшиқ қаъридан отилиб чиқаётган аламли фиғон, кимгадир аталган аччиқ таъна ҳар қайси юксак, ҳар қандай эҳтиромли хуррамликдан ҳам лаззатлироқ эди”. Бу- шўро ҳокимияти Туркистон халқига (ва умуман, ўзига тобе барча халқларга) берган “ҳар қандай эҳтиромли хуррамликдан” кўра шу халқ қалбидаги “аламли фиғон лаззатлироқ” деган маънога ишора этмайдими? “Темурхон ҳақида қўшиқ” ҳикояси билан “Темур олдинда” мансураси айниқса шу нуқтада типологик туташ экани аниқ намоён бўлади.

Буниннинг ўзи шу ҳикоясини ниҳоятда яхши кўргани, умр шомидани қайта-қайта ўқигани ҳақида маълумотлар бор. Бунинг сабаби нимада эканини китобхон албатта билгиси келади. Аммо буниншуносликнинг бой материаллари ичидан, афсуски, бу саволга аниқ жавобни топмадик.

Рус дворянлар адабиётининг сўнгги йирик вакили – ҳасос қалбли, лирик табиатли Буниннинг Шарққа, унинг буюклари ҳаётига қизиқиши бежиз эмас эди. У Қрим муҳорабасининг гувоҳи бўлган отаси ва яқинларидан ушбу ўлка хотираларини, мусулмон халқлари эришган оламшумул зафарларни эшитгани шубҳасиз.

Буниннинг болаликдаги уй муаллими Н. Ромашков шарқ тилларини пухта билган. Ёзувчининг ўзи ҳам йигитлик чоғлари Қримга боргани маълум. У Шарқ мавзусида бир қатор шеърлар ҳам ёзган. Чунончи, “Хурмузд” шеърида нур ва зулмат кураши акс эттирилган. Туркияга саёҳат таассуротлари асосида эса “Истанбул” шеърини яратган.

Буларнинг барчаси “Темурхон ҳақида қўшиқ” ҳикоясини ёзиши, айниқса, Соҳибқирон қазоси олдида бозор саҳнида ўтириб майиб-мажруҳ ва гадойларнинг жулдур кийимини тавоф этишини тасвирлашида кўл келган. “Юрагимни суғуриб олинг, эй фақиру бечоралар, чунки унда ҳеч нима қолгани йўқ, ҳатто яшашга хоҳиш ҳам!” дея фиғон чекади Бунин қаҳрамони.

Буюк жаҳонгир умр шонида бундай аҳволга тушмаганини ёзувчи яхши билади. Аммо шунга қарамай тўқимадан эркин фойдаланишга журъат қилади. Нега? Ёзувчи Соҳибқиронни шундай алфозда тасвирлаш орқали балки Турон аҳлининг шўро исканжасидаги забун ҳаётига шама қилгандир? Ёки- Темурдек забардаст зотнинг ҳам ҳаёти, пировардида, ўлим билан якун топди, зеро, ҳар қандай инсон ҳаёти фоний, бу дунё эса бебақо, демоқчидир? Ёхуд- Россиядек улкан империя ҳам Октябрь тўнтаруви оқибатида кунфаякун бўлгани, хўрланиш қадар тубуан кетганига ишорамикан бу лавҳа? Ҳар қалай, адибнинг бу эпизоддан кўзда тутган мақсади шунчаки Амир Темур образини яратиш бўлмагани аниқ. Ахир, улкан адибларга бирор ҳаётӣ манзара ёхуд руҳӣ ҳолатни тасвирлаш орқали бир эмас, бир неча маънони ифодалашдек санъаткорлик хос. Хуллас, Амир Темурдек қудрат соҳиби учун ҳам ўлим ҳақ эканини таъкидлаш замирида буюк инқилоб дея мадҳ этилган Октябрь тўнтаруви ҳам ҳалокатга учраб, барбод бўлажагини кўрсак не ажаб!

Баъзи рус адабиётшунослари Буниннинг “Номаълум дўст”, “Ямоқли ўт” ҳикояларида ўлимнинг ҳақ, умрнинг бебақо экани ғояси илғари сурилганини айтади. “Темурхон ҳақида қўшиқ” ҳикоясини адибнинг шу турдаги асарлари сирасига киритувчилар ҳам йўқ эмас. Лекин мазкур ҳикояга Октябрь тўнтарувиға муносабат ифодаланган ижтимоӣ-руҳӣ йўналишдаги асар сифатида қараш ҳам хато бўлмас.

Хўш, агар Бунин Фитрат мансурасини ўқимаган бўлса, унда асар пафоси, ғояси, ҳатто матнидаги бу қадар яқинлик сабаби нимада? Мазкур ҳолни қандай изоҳлаш мумкин? Саволларға жавобни яна Буниннинг ўзидан топамиз. Лев Толстойнинг “Иблис” ва Иван Буниннинг “Митянинг севгиси” қиссалари ўртасидаги типологик яқинлик ҳақида адабий танқидчиликда талай фикрлар айтилган. Шундай фикрлардан бири Пётр Бицилли деган кишиға тегишли. Бунин унга ёзган мактубида бундай дейди: “Қадрдон Пётр Михайлович, мен “Иблис” ни ўқиган

эмасман. Толстойнинг мендек мухлиси учун бу ҳол ғалати туюлиши мумкин, лекин ҳақиқатда шундай. Зотан, “Митянинг севгиси” даги Митя ва Алёна учрашуви парчаси “Иблис” даги қайсидир лавҳага жуда ўхшаб кетишини сизнинг мақолангизни ўқибгина билдим. Бу ажиб ўхшашлик сабаби нимада? Сабаб- жуда оддий, биз ёцқдаги кишлоқларнинг турмуш тарзи (Толстой билан эса деярли ҳамкишлоқмиз), ўртаҳол помещиклар оламидаги “жаноблар” ва уларнинг “хўжалик” ларидаги маишат ниҳоятда ўхшаш. Шу тариқа биз Толстой билан ўз асарларимиз “классик” учрашув ва муҳаббат таманноларини айнан қаламга олганмиз”¹⁶.

Буниннинг ушбу мулоҳазаси “Темурхон ҳақида кўшиқ” ва “Темур олдинда” асарларидаги типологик яқинлик сабабини топишда очкич вазифасини ўтайди. Лекин бу гал муштараклик сабаби, Буниннинг Бициллига мактубида қайд этилганидек, турмуш тарзи, қаҳрамонлар дунёси, мақсад-интилишларидаги яқинлигу ўхшашликда эмас. Бу ўринда икки адиб ўз асарига жо этган ғоядаги яқинлик ва шунингдек, улар амал қилган ижодий принциплардаги ўхшашликни таъкидлаш жоиз. Ана шу нуқталар Амир Темур сиймосини талқину тасвир этишда типологик муштаракликка сабаб бўлган.

Лекин шуниси ҳам борки, турфа асарларда кўзга ташланувчи типологик яқинликни ҳатто буюк адиблар ҳам (ўз ижодида бундай ҳодиса учраши ёки учрамаслигидан қатъи назар) кўпда хушламаган – бу ҳақда адабиёт тарихида кўплаб маълумотлар бор. Масалан, Иван Бунин қиссасини ўқиган Максим Горький Константин Фединга ёзган мактубида бундай ёзғиради: “Бунин” “Митянинг севгиси” деган ном остида “Крейсар сонатаси” ни қайтадан ёзиб чиқибди”. Фитрат “Юрт қайғуси” туркумига кирувчи “Темур олдинда” мансурасини 1918-19 йилларда кенгайтириб, “Темур сағанаси” номли бир пардали драма ёзган, лекин афсуски, унинг тўлиқ матни ҳозирча бизга маълум эмас. Биз Ҳамид Олимжоннинг “Темур сағанаси” ҳақидаги мақоласини (1936) аксар танқид қилиб келамиз.

¹⁶ А.Мешчерский. Немизвестные письма И.Бунина // М.: Русская литература, 1961. - С. 153.

Унда Фитрат ноҳақ равишда миллатчиликда айбланган, деймиз. Аслида, Ҳамид Олимжон мақоласидаги барча фикрларни ҳам нотўғри деб бўладими? Муаллиф тўғри фикрлагани ҳолда, таассуфки, нотўғри хулоса чиқаради. Ўтган асрнинг 20-30- йиллари ўзбек адабиётининг унут саҳифаларини қайта тиклашда жонбозлик кўрсатган олим Сирожиддин Аҳмедов “Ошиқ иши- чин севиш” мақоласида ёзишича, Ҳамид Олимжоннинг танланган асарлари орқали воқиф бўлганмиз “Темур сағанаси” драмасининг матни шоирнинг “Совет адабиёти” журналида (1936 йил 3-4-сон) чоп этилган мақоласида анча кенгроқ берилган экан. Ушбу мақолага кўра, “Темур сағанаси”да қуйидаги парча ҳам бўлган: “Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлиган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди”, дейди қабр олдида бош эгган йигит. Соҳибқирон руҳидан эса бундай садо келади: “... Не бўлдиким... шарафли ва жасур миллатимнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш. Кимлар боғларимнинг кушларини қувмоқда? Сизларга амр қиламан, қалқингиз!”

Профессор Наим Каримовнинг ёзишича, ўтган асрнинг 20-йиллари аввалида Олмонияга таҳсилга борган Саттор Жаббор исмли ўзбек йигити шу асрнинг 30-йиллари бошида ўша давр зиёлиларимиз, чунончи, адибларимиз ҳақида “Нажот йўлинда” номли китоб битган. Асар кўп йиллар ўтгач-2000 йили Истанбулда “Қутилиш йўлинда” номи билан чоп этилди. Ушбу манбада “Темур сағанаси” драмасидан бизга шу вақтга қадар номаълум бўлган парча ҳам бор:

Бу хоқоннинг қиличлар синдириб тузган улуғ мулки,

Эсизлар, оҳлар, мунглар, ёзишларким, бузилмишдир.

Бугун- қонлар тўкиб, жонлар сочиб кўрган боғи

Фигонлар, қайғулар ва ҳасратларким, бузилмишдир!

Ёрил, эй турк бахтини эсга солган тош ёрил илдам,

Ёрилким, кўкрагинг ичра ётиб қолгон хон уйғонсин!

Таланган, ёндирилган юртни – Туронни кўрсин.

Эзилган, яраланган бойқиш элга йўлни кўрсатсин!¹⁷

Шу ўринда бир изох: қора ҳарфлар билан ёзилган сўзлар, аслида, “тизилмишдир” ва “боёқиш” бўлса, эҳтимол. Матндан аён бўлмоқдаги, бу манолог Амир Темурга эмас, унинг руҳини йўқлаб турган персонаж-йигитга тегишлидир. Хуллас, Бунин ҳикоясининг Фитрат мансураси билан типологик яқинлиги “Темур сағанаси” драмасидан олинган ушбу парчада ҳам ўз тасдиғини топаётир.

Нихоят, Бунин ҳикояси аслиятда “Оқсоқ Темур” деб аталганию гарчи асарда Соҳибқирон шаъни улуғланса-да, аммо айна сарлавҳада Турон ҳукмдори Оврупо ва Америкадаги муносабат муҳри кўзга ташланишини қайд этиш билан бирга, аллома таржимон Озод Шарафиддинов асарни “Темурхон ҳақида кўшиқ” деган ном билан ҳикоя руҳи ва мазмунига мос тарзда ўзбекчага ўгириш орқали бу ғалатликни бартараф этгани ҳамда ўзбек китобхони Бунин ҳикояси билан илк бор танишишида “Тафаккур” журнали (1996 йил 3-сон) дастёр бўлганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Шу ўринда Президентимиз Ислон Каримовнинг “Бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин-бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканлигини доимо ёдда тутишимиз лозим”¹⁸, деган фикрини эсга олиш фойдадан холи эмас. Зеро, метадологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик бу фикр биз- адабиётшуносларга адабий алоқа ва адабий таъсир муаммоларини, миллий адабиётлар ва алоҳида асарлар ўртасидаги типологик яқинликларни тадқиқ этиш орқали ўзбек сўз санъатининг

¹⁷ Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. - Т.: Мумтоз сўз, 2013. - Б. 164-165.

¹⁸ Каримов И.А. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор. - Т.: Ўзбекистон, 2009. - Б. 32-33.

жаҳон адабиётидаги ўрни ва ролини аниқлашда дастуриламал бўлади.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР БАДИИЙ ҲАҚИҚАТИ

XX аср ўзбек адабиёти тарихининг юқори босқичидир. Тўғри, сўнгги

юзйилликда ўзбек адабиёти оғир, мураккаб, изтиробларга тўла зиддиятли йўлларни босиб ўтди. Аср бошида вужудга келган жадидчилик ҳаракати таъсиридаги миллий уйғониш бадий адабиётдан ҳам барча масалаларда янгиланишни, миллий тафаккур ва туйғуга фаолроқ таъсир ўтказишни талаб этди. Шакл ва мазмунда, образлар тизимида кескин ўзгаришлар рўй берди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг вужудга келган шарт-шароит ўзининг тарихий ва табиий тараққиёт йўлидан бораётган адабиётни ҳамқийин аҳволга солиб қўйди. Мафкура исканжасида қолган адабиёт социалистик реализм чизиб қўйган йўлдан юришга мажбур бўлди. Айни вақтда, шу тарихий шарт-шароит ўзбек адабиёти тарихида илк бор мисли кўрилмаган жараёнлар кечишига олиб келди. Жаҳон миқёсидаги айрим миллий адабиётлар юз йил давомида қўлга киритган натижалар ўзбек адабиётида бир неча ўн йиллик ичидаёқ кўзга ташланди.

Ўтган асрнинг 30-йилларидаёқ ўзбек адабиёти деярли барча тур ва жанрларда жаҳоннинг мана-ман деган халқлари адабиёти билан ижобий маънода «рақобат» қила оладиган асарларга эга эди. Уруш даврида ва ундан кейин бу анъана давом эттирилиб, ўзбек адабиёти янги-янги баркамол асарлар билан бойиди.

Қодирий, Чўлпон, Ойбекнинг «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Навоий» сингари романлари, Фитрат, Ҳ.Олимжон, Шайхзоданинг «Абулфайзхон», «Муқанна», «Жалолиддин Мангуберди» каби трагедиялари, О.Ёқубов, П.Қодировнинг «Муқаддас» ва «Эрк» қиссалари, Э.Воҳидов, А.Ориповнинг «Ўзбегим» ва «Ўзбекистон» қасидалари мисолида ўзбек адабиёти тоталитар тузум ва мафкуравий исканжа замонларида ҳам бадий сўз санъатининг асл намуналарини яратишга қодир эканини кўрсатди.

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин ва ўзига хос хусусиятларини, ижодкор услубига доир бетакрор фазилатларни, ҳикоя, қисса, роман, комедия жанрларида қўлга киритилган ютуқларни намоён этишда, айниқса, Абдулла Қаҳҳор ижоди муҳим аҳамиятга эгадир.

Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида кўп ёзилган. Улар ичида Озод

Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Санжар Содик тадқиқотлари сингари хўп ёзилганлари ҳам оз эмас. Ҳозиргача Қаҳҳор ҳақида эълон қилинган юзлаб мақолаларни ҳисобламаганда, унинг адабий мероси ҳақида чоп этилган турли ҳажмдаги китобларнинг ўзи йигирма бешдан ортиқдир. Лекин, шу вақтгача ёзилган ишларни Қаҳҳор ижоди ўрганилишининг биринчи босқичига йўйсак, муболаға қилмаган бўламиз. Зеро, Абдулла Қаҳҳор ижодини янада чуқур, теран, атрофлича, айниқса, жаҳон адабиёти контекстида ва маҳоратининг сир-асрорлари негизини Мустақиллик даври яратиб берган янги, эркин, холис мезонлар асосида ўрганиш ва тадқиқ этишнинг иккинчи босқичи бошланмоқдаки, ҳукуматимизнинг махсус қарори билан адиб юз йиллигини нишонлаш арафасида ўтказилаётган илмий анжуманлар, эълон қилинаётган мақолалар ва тайёрланаётган китоблар ана шу янги босқич изланишларининг дастлабки самараларидир.

Шу маънода, Абдулла Қаҳҳор бадиий ҳақиқатининг қудратига ва бу қудратнинг намоён бўлишидаги хосликларга назар ташлаш ўринли бўлур эди.

Абдулла Қаҳҳор асарлари, хусусан, машҳур ҳикояларининг сеҳри уларда ҳаёт ҳақиқатининг, баъзи ҳолатларда ҳаёт ҳақиқатидан ҳам кўра бадиий ҳақиқатнинг кучлироқ, чуқурроқ, теранроқ эканлигидадир. Гап бу ерда ёзувчи нутқидаги образлилик, қаҳрамонлар тилидаги жозоба, характерлар тасвиридаги жонлилик ёхуд композиция ва конфликтларнинг асар таъсирчанлигини таъминлашдаги ўрни хусусида эмас (улар ҳам ниҳоятда муҳим бўлса-да), балки асар таъсир кучида катта ўрин тутувчи ёзувчи бадиий ҳақиқати, унинг яхлит бадиий концепциядаги аҳамияти ҳақида бормоқда. Бу – ҳаёт ҳақиқатидаги энг нозик қирраларни, энг чуқур қатламларни, энг ёрқин таъсирчанликдаги ҳолатларни ҳам уларга асосланиб, тахайюл воситасида қайтадан яратиб, янада таъсирчанликдаги юксакроқ нуқталарида кўрсата билиш маҳорати демакдир.

«Бемор»ни бир эслайлик. Муаллиф ўзи эътироф этишича, унинг

хаётий-тарихий асослари бор. Бўлажак адиб беш ёшларида кўзи ёриш арафасида қийналаётган онасини доя маслаҳати, отаси қистови билан, норасида илтижолари вожиб деган маънода, Оллоҳдан мадад сўраб дуо қилган. Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатидаги икки нуктани бадий ҳақиқатга айлантиради. Бири - ҳаётдаги ўғил бола ўрнини ҳикояда шу ёшлар атрофидаги қиз бола эгаллайди. Иккинчиси - ҳаётда кўзи ёриган аёл, омон қолган бўлса, асарда тасвирланган бемор аёл ночорликдан, ноиложликдан узилади. Энди ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқатни тасаввуримизда ўзаро қиёслаб кўрайлик. Агар ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини тасвирлаш билангина қифояланганда ҳикоянинг бадий ҳақиқат қўлланилган ҳозирги даражасида таъсирчанлик ҳосил бўлмаслиги мумкин эди. Буни ёзувчи жуда яхши ҳис этади. Шунинг учун ҳаёт ҳақиқатини қарама-қарши ўлароқ, ўзининг бадий ҳақиқати қўяди ва янглишмайди. Унинг бадий ҳақиқати бамисоли мерган ўқидек мўлжалга аниқ тегади.

Шу ўринда шўро даврида «Бемор» ҳикоясига берилган баҳоларга, таҳлилдан чиқарилган айрим хулосаларга бирмунча қўшимча қилиш мумкин кўринади. Ҳикоя Октябрь тўнтаришидан аввалги ҳаётни қоралади, ундаги ночорликларни кескин танқид қилди, ўтмишни фош этиш орқали янги тузум, янги ҳаётни улуғлади деб баҳоланиб келинди. Мустақиллик даврига келиб, Қаҳҳорнинг шу таҳлит ҳикояларини янгича баҳолаш, янгича таҳлил этишга интилиш, назаримизда, айрим танқидчиларни чалғитди ва худди шу масалада адиб асарларини баъзан шошилишч, бир ёқлама баҳолашга сабаб бўлди. Яъни, баъзи танқидчилар фикрича, бундай ҳикоялар Абдулла Қаҳҳор узил-кесил ва қатъий равишда шўро мафкураси нуқтаи назарида турганини кўрсатади ва, демакки, янги замон талабларига жавоб бериши мумкин эмас. Бундай қарашлар асоссиз экани ўз вақтида У.Норматов томонидан тўғри кўрсатилди. Кези келганда шуни ҳам айтиш жоизки, «Бемор» сингари ҳикояларда акс эттириляётган давргина шўро тўнтаришидан аввалги босқичга мансуб, холос. Шунинг ўзигина муаллиф мафкурасини узил-кесил белгилаш учун асос бўла оладими? Асарда акс этган воқеалар нима учун

дунёнинг истаган нуқтасида, дейлик, XIX-XX асрнинг исталган вақтида, ҳатто, тиббиёт юксак тараққий этган ҳозирги кунларда ҳам содир бўлиши мумкин эмас?

Тиббиёт ривожланган ҳозирги кунда қаҳрамонларни шу тарзда кўрсатиш ҳаёт ҳақиқатига зид бўладими? Агар масалага бу тарзда қараладиган бўлса, жаҳон адабиётининг не-не мумтоз асарларидаги бадий ҳақиқатга чизик тортишга тўғри келмасмиди?

Шу нуқтаи назардан, масалан, «Анор»га назар ташлайлик. Туробжон бошқоронғи аёлига анор ўғирлаб келиши тасвирланган ҳолат не-не китобхонларни, мана, деярли етмиш йилдан буён ҳаяжонга солади ва бундан буён ҳам ҳаяжонга солиши шубҳасиз. Ҳолбуки, масала моҳиятига чуқурроқ назар ташласак, бу тасвир ҳаёт ҳақиқатига тамомила зиддек таассурот қолдирмайдими? Зеро, баъзи адибларимизнинг шундай фикрга келишлари, бир қараганда, асоссиз эмасди. Лекин шунга қарамай, ҳикоя яхлит ҳолда ҳам, номида ўз ифодасини топган асосий деталь – анорга юкланган моҳият орқали ҳам бизни чексиз тўлқинлантириб келади. Нима учун? Шунинг учунки, А.Қаҳҳор «Анор»да ҳаёт ҳақиқатига ўзининг бадий ҳақиқатини ижобий маънода қарама-қарши қўя олган ва бу масалада шу қадар муваффақиятга эришганки, муаллифдаги худди шу сингари маҳорат самаралари унинг бу типдаги асарларини жаҳон новеллистикасининг нодир намуналари билан бир сафда туради, деб баҳолаш учун асос бўлди.

«Анор» ҳикоясининг муҳим бир нуқтасига жиддийроқ эътибор берсак, ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига зид ҳаракат қилаётгандек таассурот туғилади. Агар шу таассурот остида қоладиган бўлсак, Туробжон, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилиш даҳшат-ку деб, диний тарбия нуқтаи назаридан келиб чиқиб, анорни ўғирлашга журъат этмаслиги мумкин эди ва бу тўғри ҳам бўларди. Ёки, дейлик, сабабини тушунтириб, анорни эгасидан сўраб олиши, нари борса, бировдан қарз олиб бўлса ҳам, уни сотиб олиши мумкин эмасмиди? Бундай қилинганда, у, эҳтимол, анча реалистик қаҳрамон ҳам бўлиб чиқар, характер ҳам далилланган, ҳаётийлик ҳам ўз тасдиғини топган бўлар эди. Лекин,

бундай қилинганида, ҳаёт ҳақиқатига, қаҳрамон ҳаракатидаги ҳаётий мантикқа амал қилиш асарнинг таъсир кучини батамом сусайтирган бўлур эди. Шунинг учун ёзувчи атайин бу йўлни тутмади. Чунки, ҳаёт ҳақиқатидан кўра, бу ўринда бадиий ҳақиқат кудратининг кучи устунлигини яхши англайди. Зеро, асарнинг концепцияси ҳам, ёзувчи мақсади ҳам бунда эмас. Ёзувчи мақсади Туробжон ҳам, унинг аёли ҳам тушган ҳолатни энг таъсирчан нуқтада – ҳаётда кўп такрорланиши мумкин бўлган ҳолатнинг бетакрор ҳолатида бадиий тасвирлашдан иборат ва бу масалада адиб ўз мақсадига эришади ҳам.

Адиб Туробжонни, ҳатто диний-исломий тарбияга ҳилоф равишда бўлса-да, бировнинг ҳақга хиёнат қилаётгандай бўлса-да, анорни ўғирлашга мажбур этишининг сабаби шунда. Қаҳрамоннинг бу ҳолатдаги ҳаракати билан А.Қаҳҳор инсонни улуғлайди, инсонни ҳар нарсадан улуғ қўяди. Ие, қизиқ экансиз-ку, қаҳрамон ўғрилиқ қилиб турса. Бунинг устига бировнинг ҳақиға хиёнат қилаётган бўлса, норасидага луқмаи ҳалол ўрнига ношаръий топилган луқма берилаётган бўлса-да, бу ҳаракатни инсонни улуғлаш деяпсиз, буёғи қандоқ бўлди, қабилида фикр юритувчилар бўлиши шубҳасиз. Бу ўринда ҳаёт мантиғидан кўра бадиий мантиқнинг олдинги планга чиққанини идрок этишгина масалани бу тарзда талқин этмасликни асослай олади. Энг асосийси, адиб қаҳрамонини бу ҳаракатга жуда чийлаб, тайёрлаб келади. Бу – қаҳрамон тоқатининг сўнгги нуқтаси. Бу – бадиий ҳақиқатни намоён этувчи энг ёрқин нуқта.

Исломий, миллий-анъанавий тарбия руҳида камол топган кишиларнинг ўндан тўққизи ҳаётда бундай ҳолатларда, асарга асос қилиб олинган замонда Туробжондан бошқача ҳаракат қилиши ҳам мумкин эди. Лекин, бадиий ҳақиқат нуқтаи назаридан у ноисломий ҳаракат ҳам эмас. Унутмайлик, аёл бошқоронғи. Олиб борилгувчи насиба ҳали дунёга келмаган норасидага луқма бўлади. Удумимизга кўра, бу насиба буткул ҳалол бўлмоғи керак.

Буни адиб билмайдими? Жуда яхши билади. У ёки бу танқидчи шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ёзувчини ҳаётни бузиб кўрсатаётир деб танқид

килиши, Туробжон характерини бузиб кўрсатишда айблаши ҳам мумкин эди.

Абдулла Қаҳҳор буни билади, лекин шунга қарамай, ҳаётий мантик талаб қиладиган йўлни эмас, бадий мантик талаб қилувчи бадий ҳақиқат йўлини танлайди. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати қудратининг кирраларидан бири шунда.

Абдулла Қаҳҳорнинг ён дафтаридаги маълумотга кўра, аслида «аёл балиққа бошқоронғи» деб ёзиб қўйилган экан. Бу деталь ҳикояга «анор» бўлиб ўтган. Яна савол туғилиши мумкин: асарда деталнинг ҳаётий асоси сақланиб қолса бўлмасмиди? Ўзбекистон шароитида ҳамма ерда ва ҳар доим ҳам учрайвермаслиги мумкин бўлган «балиқ» детали айти, турмушдагидек, ҳаққоний бўлмасмиди ҳаётий ҳақиқат нуқтаи назаридан? Эҳтимол, ҳаётий ҳақиқат нуқтаи назаридан шундай бўлиши мумкин эди. Бироқ бадий ҳақиқат талаби жиҳатидан, асарнинг таъсирчанлигини кучайтириш, миллий образлиликда ёрқинликка эришиш ва бошқа қатор масалалар жиҳатидан «анор», барибир, энг муваффақиятли топилдиқ эди. «Балиқ»нинг «анор»га айланишидаги бадий трансформация ҳикоядаги бадий ҳақиқатни ва умуман, асар бадийлигини кучайтиришда муҳим роль ўйнаган.

Абдулла Қаҳҳор асарларидаги характерли фазилатлардан яна бири, уларда бадий башоратнинг кучли эканлигидир. Умуман, бадий башорат катта санъаткорларга хос хусусиятдир. Адибнинг «Тамошабоғ»ига назар ташлайлик. Ҳамроқул қадоқчи шаҳарда ҳукмронлик қиладиган босқинчиларнинг қўл остидаги истироҳат боғига кириб қолиб, чор зобити томонидан тепкиланиши эсингиздами? Агар хотирангизда бўлса, асарда тасвирланган Ҳамроқул қадоқчи ҳам, унинг ёнини олган дўсти боғ қоровули Стокгулов ҳам қилмишлари учун авахта қилинадилар.

Эътибор берайлик, адиб шўро замонининг бошидан охиригача давом этадиган истибдодни, унинг турланишию тусланишини шу кичкинагина лавҳа тасвиридаги бадий ҳақиқатга сингдира оляпти. Ҳамроқул қадоқчининг ёнини олган, унга қайишган Стокгуловнинг ҳам ерли йигитга қўшиб авахта қилиниши деталига адиб катта маъно сингдира олган бўлиб,

унинг замирида ўзига хос тарздаги бадий башорат бор эди.

Бир халқ бошқа бир халқни яхши тушунади. Бир халқнинг вакили бошқа бир халқнинг ўзига ўхшаш қўли қадок вакилини худди шундай яхши тушуна олади, шу боис унга хайрихоҳ бўлиши ҳам табиийдир. А.Қаҳҳор бу ҳаётий ҳақиқатни аниқ идрок этган ҳолда, истибдод эгалари мағлубларни эзишда ўз халқининг вакиллари бу масалада эркин қўйиши мумкин эмаслиги, бундай йўл тутгани тақдирда уларнинг ҳатто тозалаб қўйилиши муқаррар эканини нозиклик билан акс эттиришга муваффақ бўлади.

Моҳият эътибори билан олиб қаралганда «Тобутдан товуш» ҳам бошқа фазилатлари билан бирга, ўзидаги бадий башорат билан кучли эди. Гап бу ўринда асарда порахўрликнинг кескин фош этилиши ҳақидагина бораётгани йўқ. Порахўрлик «Тобутдан товуш»да фош этилган асосий муаммолардан бири, холос. Комедия яхлит олиб қаралганда, даврнинг долзарб маънавий-ахлоқий муаммоларини бадий тил орқали ёритишга, жамият, тузум маънавий-ахлоқий жиҳатдан таназзулга учраётганини кўрсатишга, бундан огоҳ этишга бағишланган. «Тобутдан товуш» ёзилгандан кейин ўтган шўро жамиятининг салкам ўттиз йили мобайнида умуман иттифоқ миқёсида ёзилган деярли аксар машҳур асарлар худди шу йўналиш – жамият маънавий-ахлоқий таназзулга юз тутаётганини кўрсатишга бағишлангани Абдулла Қаҳҳор бадий башоратларининг нечоғлик қудратли бўлганини кўрсата олади.

«Тобутдан товуш»даги порахўр Суқсуров шунчаки бир амалдор эмас, каттагина бир идоранинг бошлиқларидан бири. Агар юзакигина эътибор берилса, Суқсуровнинг оддийгина бир амалдор бўлиши билан унинг қайси бир идора бошлиғи сифатидаги амалдорлиги ўртасида катта фарқ йўқдек. Лекин, аслида ундай эмас. Шу эътиборсиздек кўрилган фарққа драматург катта маъно юклайди. Бу билан драматург ижтимоий иллатнинг илдизига ишора қилади. Бу, моҳиятан, шўро тузумини идора қилаётган бошлиқларга, унинг турли-туман идоралари раҳбарларига ишора эди. Шу маънода, комедиянинг ўзгартирилган номи «Сўнгги нусхалар»даги «сўнгги» сўзининг

маъноси «охирги» деган фикрдан ташқари, масалан, «сўнгги ахборот» иборасидаги каби «янги» деганга яқин тушунчани ҳам ўзида ифода этади.

«Тобутдан товуш»нинг хужайралари, айрим қаҳрамонлардаги бадиий мантиқ ҳамда шу биринчи номланиш драматургнинг туб ижодий ниятида асар комедиядан ҳам кўра кўпроқ трагикомедия жанрида яратилиши мўлжалланган бўлиши мумкин, деган тахминни айтишга асос беради.

Шу ўринда ҳаётий ҳақиқатдан ташқари, бадиий ҳақиқат масаласида драматург «Тобутдан товуш»да нечоғлик катта аҳамият берганини таъкидлаш учун бир мисол келтириш ўринли бўлур эди.

Комедиянинг бошланиши. Дастлабки сахналардан бири. Суюқтабиат Нетайхон билан Қори домла ўртасида «дийдорлашиб» қолиш имконияти туғиладию, ошиқ маъшукқа қараб талпиниб қолади. Маъшуқа нима қилади, истиғно қилади, эндими, кеча роса кутдим, келмадингиз, дейди карашма билан. Қориси тушмагур ҳам анойилардан эмас: «қазосини ўқиймиз», деб маҳбубасига талпинишда давом этади. Бу ўринда гап умуман диндор ҳақида, умуман домла ҳақида эмас, балки динни ниқоб қилиб олган, ҳаётда учраб турадиган нобакор шахс ҳақида кетаётганини таъкидлаш лозим.

Бадиий ҳақиқатни кучайтириш, таъсирчанликни юқори нуқтага етказиш, характерлар ёрқинлигига эришиш, кулги-қаҳ-қаҳа уйғотиш учун юқоридагидек муваффақиятли иборани топиш осон эмас. Бунинг учун қаҳҳорона маҳорат керак. Бундай ҳолатларда ҳаётда комедиядагидек ибора айтилмас балки. Ҳаётий ҳақиқатга кўра, бу ҳолатда тамомила бошқа сўзлар ишлатилиши мумкиндир. Лекин уларнинг биронтаси Абдулла Қаҳҳор топган бу бадиий ҳақиқат даражасига кўтарилиши қийин.

Абдулла Қаҳҳорнинг икки сўздан иборат бундай кашфиётлари ўз-ўзидан келадиган, бир қалам тортишда пайдо бўладиган нарсалар эмасди. Уларнинг айримлари, адиб ўзи эътироф этишича, йиллар давомида етилиб, пишиб борган. Хусусан, 60-йиллар аввалида пайдо бўлган «Тобутдан товуш» фабуласида Абдулла Қаҳҳорнинг урушгача ёзилган «Ташвиш» комедиясининг баъзи лавҳалари ётади.

Гап бадий ҳақиқат ҳақида борар экан, «Тобутдан товуш» тўғрисида 1963 йили «Қизил Ўзбекистон»да эълон қилинган тақризда худди ана шу – юқорида эътироф этилган, Қори домла ва Нетайхонларнинг учрашувларига ўхшаш эпизодлар, уларнинг қилиқлари, феъл-атворлари устидан аёвсиз кулиш, бир сўз билан айтганда, асардаги жамиятнинг ижтимоий иллатларини фош этишдан ташқари, ундаги айни бадий ҳақиқат ёрқин намоён бўлган лавҳалар қаттиқ танқид қилингани бежиз эмас. Томошабинга, халққа асардаги худди ана шу ўринлар бекиёс таъсир кўрсатишини тақриз ёзишни буюрган тўралар яхши билар эди. «Тобутдан товуш» бачканаликда, урф-одатларимиз, анъаналаримизга беписандликда, ҳаётимизни атайин қоралаб кўрсатишда айбланар экан, бу аслида бир баҳона эди, холос. Аслида замоннинг мафкураси ва бу мафкура эгаларига асарнинг ижтимоий моҳияти ва ундаги бадий қудрат маъқул келмаган эди.

Биз Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганар эканмиз, унинг баъзи асарларида ҳозиргача кўп ҳам эътибор берилмай келаётган айрим масалаларни назардан қочирмаслигимиз лозим. Айрим танқидчилар «Сароб» ўттизинчи йиллар одамлари ўқиб таъсирланиш учун ёзилган» деган фикрни айтишгача бориб етдилар. Ҳолбуки, бу асар жаҳон адабиётининг «Мартин Иден» (Ж.Лондон), «Даҳо» (Т.Драйзер) сингари романлари билан қиёсан ўрганилганда, улардан қолишмайдиган фазилатлари оз эмаслигини айрим мутахассислар жуда тўғри эътироф етдилар.

Шу ўринда, «Сароб»нинг биринчи нашридаги Салимхоннинг ушбу фикрларига эътибор берайлик: «Биз халқимизни синфларга айириб, бурда-бурда қилмаймиз. Бизнинг халқимиз бир-бирига қарши эмас. Бир-бирини тўлдиратурғон икки синфдан, тўғрироғи, гуруҳдан иборат. Биз пролетарлашмаймиз».

Бу ўз вақтида қаҳрамон тилидан айтилган жиддий фикр эди. Марксча-ленинча таълимот асосини ташкил этувчи синфийлик ҳақидаги назария рад этилган қарашлар ўтган асрнинг 20-йилларида ҳам мавжуд бўлган. Бироқ бундай фикрлар жамият тараққиётини, инсоният тараққиётини ва келажакни

чукур идрок эта олувчи кишиларгагина мансуб бўлган. Бундай фикрга, бундай хулосага оддийгина сиёсатчи, оддийгина бир миллатчи ёки миллатпарвар келавермайди. «Сароб»даги Салимхон даврнинг катагон этилган, бадном бўлган, лекин умри хали батамом битмаган катта фикрнинг таъсирига тушган ва уни қабул қилган ўзбек йигитининг образи эди.

Айрим мутахассислар бу фикрларни ўқиб, хўш-хўш, давом этинг, шу Салимхонингизни ёзувчи қайси позицияда туриб акс эттирди. Уни қоралаб, фош этдимиз, ёки ёқладимиз, шунга жавоб беринг-чи, дейишларини сезиб турибман. Бу саволга ҳам романнинг ўзидан келиб чиқиб, аниқ, содда ва тўғри жавоб бериш керак, албатта. Бу саволга асарда Салимхон ҳам, Саидий ҳам, улар платформасида турган бошқа қаҳрамонлар ҳам ёзувчи томонидан рад этиляпти, инкор этиляпти, фош этиляпти деб эмас, улар давр, замон, жамият ва шулар қўлидаги ҳокимият, унинг мафкураси томонидан шундай қилинаётганлиги ҳаққоний ва реалистик равишда тасвирланаяпти, деб жавоб бериш мумкин бўлади.

Салимхоннинг юқоридаги фикрларига яна бир эътибор берайлик. Ахир улар, ҳатто, XX аср охирида алоҳида урғу билан айтилган жамият тараққиёти ҳақидаги илғор фикрларга, шўролар тузуми фалсафаси ва мафкурасининг катта хатоларидан бири сифатида эътироф этилган қарашларга айнан мос келмайдими? Шундай экан, аср бошида, бундан 60-70 йил илгари, эътиқоди бўйича шундай фикрларни қабул қилган, уни англаб етган ва ҳаётда улар жорий бўлиши учун кураш олиб борган қаҳрамонлар тасвирланган асарни 30-йилларнинг одамлари ўқиб, таъсирланиш учунгина ёзилган, деб бўладими?

Яна, Салимхоннинг Толстой вафоти шу муносабати билан Абдулла Тўқайнинг ёзган сочма шеърини ёд ўқишини бир эсланг, қаҳрамон қиёфаси янада аниқроқ кўз олдингизга келиши мумкин.

«Сароб»га чуқурроқ назар ташлаш, унинг бир қатор қаҳрамонларидаги ҳаётий асосларни аниқлашга, ёки ҳеч бўлмаганда, қаҳрамонлар билан ҳаётдаги тарихий шахслар ўртасида айрим қиёслар ўтказишга имкон берган

бўлур эди. Хусусан, романнинг бошланиш қисмларида тасвирланган йиғинлардан бирида бўлиб ўтган баҳсда айтилган: санъатнинг мафкурага боғланмаган равишда қабул қилиниши лозимлиги, санъаткор мафкура жихатдан соғлом бўлса бўлди, қолгани бўлаверади қабилидаги фикрлар замирида 20-йилларнинг иккинчи ярмида Чўлпон шеърлари атрофидаги тортишувларнинг айна бадий талқинини кузатгандек бўламиз.

Абдулла Қаҳҳор доимо образли фикрлайди, эътиборсиздек туюлувчи, кичик бир деталь ёки образли фикрга катта маънолар сиғдиради. Масалан, у ишёқмаслик ёмон, ёки меҳнатнинг таги олтин демайди. Бу фикрни у ўзига хос тарзда ифодалаб, масалан, «Сичқон тутмаган мушук одамнинг кўзига хунук кўринади» дейди. Майда гап, ёки тирноқ остидан кир қидиргандек, демайди. «Тухумдан тук қидиргандек» дейди. Бу хусусият унинг ҳикояларию, романлари учун ҳам хосдир.

«Сароб»да қаҳрамонларнинг бир неча марта поездга рўбарў бўлишларини кўрамиз. Асар охирида Саидийнинг ҳалокати ҳам поезд рўбарўсида рўй бериши бежиз эмас. Ёзувчи нега «иссиқ ва ёруғ купеларда чак-чақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчиларни» қаҳрамони кўз олдида келтиради? Шўро даврида, назаримизда, аксар танқидчилар асарнинг умумий руҳидан келиб чиқиб, бу тасвирни бир оз бирёқлама изоҳладилар. «Қўшчинор чироқлари»ни эслайлик. Сиддиқжон «Тўғри келган поездга тушиб, қаёққа бўлмасин» кетишни хоҳлаб қолади. Бу ҳар икала ҳолда ҳам ёзувчи поездга бошқа бирор-бир кўчма маъно юкламаган бўлиши, улар ҳаётдаги транспорт воситаси сифатида эътироф этилганлиги, табиий, албатта. Лекин бу ҳар иккала асарда, ҳар иккала ҳолатда ҳам «поезд» ёзувчининг тафаккурида ёхуд онг оқимида шиддат билан келаётган, тезлигини ҳеч нарса тўхтата олмайётган шўро тузуми, мафкурасининг ғайриихтиёрий тасаввури эмас, деб ким айта олади?

Лекин шўро тузумига катта умидлар билан қараган ёзувчи дунёқарашида, ҳаётни, воқеликни, инсонни эстетик қабул қилиш принципларида йиллар ўтган сари жиддий ўзгаришлар рўй берди.

«Синчалак»да, масалан, «Мастон»дан бошланган ўзбек аёли шаънини, ғурурини, оила ва жамиятдаги ўрнини улуғлаш ғояси ётади. Ёдингизда бўлса, Саиданинг бир гапи бор: «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккалайверса», дейди у. Аёл тилидан айтилаётган бу фикрда, умуман одам ҳақида гап бораётган бўлса-да, унинг замирида, авваламбор, ўзи мансуб бўлган аёл зоти назарда тутилаётир, албатта. Айни вақтда, бу ўринда фикр эгасининг табиати, феъл-атвори, характериға ишора ҳам йўқ эмас. Агар юқоридаги мулоҳазалар партиянинг фаол кишиси, унинг раҳбарларидан бириға мансуб эканини назарда тутсак, ҳатто партиянинг ҳам ҳар қандай бўйруғи олдида одам қамчи қарсиллагандаги отдек чўккалайвермаслиги лозим, ўйлаб, фикр юритиб иш қилиши керак, деган маъно келиб чиқади. Назаримизда, бу факт ёзувчининг мен партия солдати эмас, онгли аъзосиман дейилган машҳур фикрида ўз ифодасини топган эътиқод унинг ҳаёт шомидағина эмас, ундан анча бурун шаклланиб бўлганини кўрсатади.

Саиданинг жамоа хўжалигидаги партия раҳбари эканлигидан келиб чиқиб ва хўжалик фаолиятини ташкиллантиришдаги фаолиятиға асосланиб, унинг ўзини ҳам ва, умуман, асарни ҳам айрим танқидчилар партия сиёсатини тарғиб этувчи қаҳрамон ва асар сифатида баҳоламоқчи бўлдилар. Бу фикрнинг муайян асослари бўлса-да, у ўзини тўла оқлай олади, дейиш қийин. Нима учун? Шунинг учунки, Саида асарда фақат партия ходими эмас, авваламбор, жонли инсон. Асар моҳият эътибори билан ҳаракатчан, ишчан, фаол, ташкилотчи, адолатнинг кўзини биладиган ва одамлар кўнглиға йўл топа оладиган янги типдаги ўзбек аёл қиёфасини тасвирлашға бағишланган. Унинг партия ходими экани асарда шунчаки бир фон сифатида қолиб кетади. Саида айрим асарлардағиға ўхшаб, қуруқдан-қуруқ ваъз айтадиган, ҳар қадамда партияни пеш қилаверадиган, қўғирчоқ раҳбар қаҳрамон эмас. У ҳар бир ишға мустақил мушоҳада юритиб киришади.

Шу ўринда у ноилож қолганда, нажоткори сифатида партия қўмитасиға чопиши-чи, деб кўндаланг савол қўйилишини ҳам англаб турибман. Бу асарда тасвирланаётган давр ҳаётининг реалистик, ҳаққоний тасвири экан,

ҳаёт ҳақиқатининг тасвири учун адибни айблашимиз тўғри бўлармикан? Иккинчидан, «Синчалак» айримлар ўйлаганидек, партия сиёсати бўйича аёл образини сохта равишда фақат улуғлайверадиган асар эмас. «Синчалак» ўзининг қатор қирралари билан XX аср ўзбек адабиётида ўзбек аёли, айниқса, пахтакор ўзбек аёли аҳволи, яшаш тарзи, қисмати ниҳоят оғир ва ночор эканини дадил айта олган асарлардан биридир. Шароф Бошбековнинг «Темир хотин» пьесаси ва унинг сценарийси асосидаги фильмда тўлақонли равишда кўрсатилган ўзбек аёлининг темир ҳам чидаши қийин бўлган меҳнат юки оғирлиги ҳақида ҳолатлар тўғрисида «Синчалак»даги Ойниса образи мисолида илгари сурилган эди. Унинг уйга қараши, беш болани тарбиялаши, кетмон чопиши, ўн тоннага яқин пахта теришию, кечкурун пардоз-андозни ўрнига қўймаса борми, «эри бурнини жийириши»ни, майли, бир ёққа қўя турайлик. Бу қаҳрамони тилидан айтилган адибнинг «сут топшириш планини ҳамиша ортиғи билан бажарамиз. Ортиқча сутни сотгани районда иккита дўконимиз бор. Лекин кўз ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина бир пиёла қаймоқ юзини кўрмайди» сингари фикрлар, наинки асар ёзилган 50-йиллар, балки шўролар ҳукм сурган 90-йилларгача бўлган аччиқ ҳақиқатнинг ифодаси эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқатга нечоғлик катта эътибор бермасин, тузум ва мафкура баъзан бу масалаларда уни чекинишга мажбур ҳам қилди.

«Қўшчинор»да колхоз раиси Ҷрмонжон характери ҳақида ёрқин тасаввур берувчи бир эпизод бор. Мадамин бобо қазо қилганда бутун қишлоқ аҳли унга жаноза ўқитиш тарафдори экани маълум бўлади. «Итёқа сарик қўйлак» кийган йигирма ёшли «замонавий сатанг» ўғли унга қарши. Ҷрмонжон халқнинг барча удумига амал қилиб, жаноза ўқитиб, Мадамин бобони ерга топширишга бош-қош бўлади.

Худосизлик авжга чиққан бир шароитда халққа ўрнатилган шарт деб топилган Ўрмонжонни бундай хатти-ҳаракатда кўрсатиш осон иш эмасди. Мафкура нуқтаи назаридан, социалистик реализм талаблари нуқтаи

назаридан, партиявийлик, синфийлик ва ҳоказо принциплар талабига кўра, ёзувчининг тутган бу йўли қораланиши шубҳасиз бўлиб, уни оқлаш учун у даврда бирор-бир асос топиш қийин эди. Асос-ку бор бўлиб, бу муаллифнинг виждони ва бадиий ҳақиқатга садоқати эди, лекин у давр виждондан ҳам, бадиий ҳақиқатдан ҳам мафкурани устун билиш устувор бўлган замонлар эди.

Ҳаётда содир бўлаётган айрим ҳодисаларга асосланаман, сиёсат, мафкура талабларига бўйсунаман, деса, адиб «итёқа сариқ кўйлак»ликлар хоҳишини амалга ошириши керак эди асарда. Лекин у бундай қилмади. Чунки давр талаби, замон талаби, сиёсат талабидан кўра ҳаёт ҳақиқатини ва ушбу ҳолатда унинг меҳварида ётган бадиий ҳақиқат талабини устун қўйди. Чунки бу талабга, халқ қалби, хоҳиш иродаси мутаносиб эди.

Бироқ ёзувчининг бадиий ҳақиқатдан чекинишга мажбур бўлиши шунда эдики, Мадамин бобони дафн этиш маросими билан боғлиқ Ҷрмонжон табиатида, феъл-атворида кўринган, унинг характеридаги миллий хусусиятларнинг янада ёрқин чиқишини таъминлаган фазилатлар асарнинг «Қўшчинор чироқлари»га айланган вариантида кўринмайди. «Сароб» ҳамда «Қўшчинор чироқлари»нинг кейинги нашрларидаги бу каби айрим ўзгаришлар шўро тузуми ва мафкурасининг, ҳатто, Абдулла Қаҳҳордек ҳар бир нарсага осонликча эгилавермайдиган, ўз принцип ва услубига жуда қаттиқ эътиқодда турган адибни ҳам баъзан замон билан «чиқишиш»га мажбур этганини кўрсатади.

Лекин, бундан қатъи назар, Абдулла Қаҳҳор XX асрдаги энг ҳақгўй, энг халқпарвар ўзбек ёзувчиларидан биридир. Унинг асарлари, моҳият эътибори билан олиб қаралганда, ҳеч қачон кескин, зиддиятли, мураккаб муаммо ва ҳолатларни четлаб ўтмаслиги билан ажралиб туради. Унинг қаҳрамонлари характери ва ҳаракати худди ҳаётнинг ўзидагидек ва бадиий ҳақиқат трансформациясига кўра, кўпинча кескинлик, зиддият ва қарама-қаршилиқлар асосига қурилади. Режиссёр Латиф Файзиев хотирлашича, Қаландаров тилидан айтиладиган «машина пахтанинг сортини бузади» деган

жумлани Абдулла Қаҳҳор фильмда катта жанжаллар, курашлар билан сақлаб қолган экан. Биргина шу жумла остида тўралар пахтачилик ишида механизацияга зиён етишини кўрган бўлсалар, адиб унинг замирида ҳаёт ҳақиқатини кўрган, албатта. Юқоридаги фикр айтилганига ярим аср бўлди. Пахтачиликда механизацияга футур етгани йўқ. Лекин Қаҳҳорнинг аччиқ, ҳақгўй мулоҳазалари нечоғлиқ тўғри ва муҳим эканини бугунги ҳаёт ҳам тасдиқлаб турибди.

«Синчалак»да Қаландаров баъзан жамоа хўжалиги партия ташкилотини, баъзан унинг котибасини менсимагандек, уларга зимдан ҳурматсизлик кўрсатгандек тасвирланган ҳолатлар бор. Бу билан адиб гўё, қаҳрамон феъл-атворидаги салбий хусусиятларни кўрсатаётгандек бўлади. Бугунги синчков китобхон ёзувчининг тутган бу йўлида ўз қаҳрамони орқали намоён бўлаётган муаллиф дунёқарашидаги айрим қирраларни кўрмаслиги мумкин эмас. «Синчалак»ни рус тилига ўгирган XX асрнинг улкан адибларидан бири К.Симонов асарни «аъло» деб баҳолагани ҳолда, унинг муаллифини «фавқулодда истеъдод» деб аташида гап кўп.

Умуман, Абдулла Қаҳҳор истеъдоди қудратининг ранг-баранг қирраларини унинг ўзига муносиб равишда кенг ва атрофлича очиш масаласида биз, танқидчилар адиб хотираси олдида доимо қарздор бўлиб келмоқдамиз. Улкан рус адиблари ва танқидчилари Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини жаҳон новеллистикасининг нодир намуналари қаторига қўядилар. Бу борада ҳатто ўлим ҳақида кулгили қилиб ёзиш («Тўйда аза» ҳикояси мисолида) Чехов ва баъзи француз адибларининг қўлидан келган эди, Абдулла Қаҳҳор ҳам бунинг уддасидан чиқди, деган фикрлар айтилган. Адиб ижодининг бу қирралари ҳанузгача чуқур ўрганилмай келаётир.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Қаҳҳор ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқат масалаларига ижоднинг бирламчи талаблари сифатида қараган. «Ўтмишдан эртаклар» қиссаси чоп этилиши арафасида қайси бир таниқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳорга баъзи илтимослар билан мурожаат этган: «Абдулла ака, қиссадаги отангиз тасвирига бағишланган айрим саҳифалар, чамаси,

керагидан ортиқ даражада ўткирлашиб кетган кўринади. Бу - ўзбекчиликка, ота шаъни ва хотирасига бир оз тўғри келмайди, шекилли. Асардаги шундай жойларни бироз юмшатиб берсангиз». «Ҳаётда шундай бўлса, ҳаёт ҳақиқати шундай бўлса, мен қандоқ қилай, узр ўзгартиролмайман, қандай бўлса, шундайлигича қолсин», деб жавоб берган экан Абдулла Қаҳҳор.

Бу фикр буюк Достоевскийнинг Россия улуғ, лекин ҳақиқат Россиядан ҳам улуғдир, деган фикрини ёдимизга солади. Ҳақиқат бу икки буюк ёзувчини ёнма-ён қўяди.

БАДИЙ ТАҒҚАТЛАМ ВА ЭСТЕТИК ИДЕАЛ

Истиқлол даврига келиб, ўтган қисқа вақт мобайнида танқидчилик ва адабиётшунослигимиз сезиларли, айрим ҳолатларда эса, жиддий ютуқларни кўлга киритди. Лекин бу соҳада аввалги қолиплардан қутула олмаслик, асар матнидан кўп ҳам узоқлашмаслик каби чекланишлар ҳамон давом этиб келади. Ҳолбуки, бадий асарнинг матн юзида кўриниб турган ҳолат, мақсадлари билан бир қаторда ундан ташқари, шу матн замирида очик намоён бўлиб турмаган, лекин ёзувчининг бадий ниятларини акс эттиришда муҳим роль ўйновчи хусусиятлар ҳам шубҳасиз бўладики, ана шу жиҳатларни, муаллифнинг асл мақсадларидан кўп ҳам узоқлашмаган равишда аниқлаш ва илмий далилланган суратда ёритиш, бир жиҳатдан, ёзувчи маҳоратини кўрсатиш, иккинчи бир жиҳатдан, асарнинг асл қимматини англаш ва ҳис этишда алоҳида ўрин тутади.

Бу масаланинг қирралари кўп, мен шулардан, Ойбек ижоди мисолида бадий тағқатлам ва эстетик идеал уйғунлиги масалаларига қисқача эътиборингизни қаратиш билан чекланаман. Бадий асарга бундай муносабат барча даврлар ва адиблар ижодини ўрганиш учун ҳам муҳим, лекин айниқса шўро даври адабиётимизни ўрганишда у муайян долзарблик касб этади. Зеро, шўро давридаги қатор асарларимизни, уларнинг муҳим нуқталарини қайтадан, жиддийроқ ва чуқур ўқилиши зарурлигини ўз сабаблари бор. Муҳими бу қайта ўқиш, қайта баҳолаш зўрма-зўраки мулоҳаза юритиш, бизга ҳозир мақбул бўладиган қайси бир хусусиятларни сунъий равишда ўйлаб топиш замирига қурилмаслиги керак.

Бадий тағқатлам деган масалага муносабат асарнинг умумий хужайралари ва ёзувчи эстетик идеали билан мустаҳкам, бузилмас алоқадорликда ёндашувни талаб этади ва ана шу ҳолдагина ўзини оқлай билади.

Маълумки, ижтимоий идеал билан эстетик идеал ўзаро фарқланади. Иккинчисида идеал бадийлашади. Образли тус олади. Эстетик идеалда дунёқарашнинг ўрни кучли. Айни вақтда, ҳиссий асос ҳам муҳим аҳамиятга

эга. Ёзувчи мақсади санъат йўсинида намоён бўлади. Тасвир нуқтаси мавжудига нисбатан орзудан яхшироғини кўриш истаги билан йўғрилади.

Эстетик идеал тарихий категория, аслбатта. Масалан, НАвоий билан Ойбек эстетик идеали айрим масалаларга муносабатда жиддий фарқланади. Навоий билан Ойбек эстетик идеалларида, масалан, эрк ва озодлик, миллат тақдири масалаларига муносабатдаги ўзига хосликлар ҳақида шундай эслаш мумкин.

Бадий-эстетик идеал замирида асарга давр ҳаётидаги ҳаётӣ ҳақиқат билан қаламга олинган мақсад, илгари сурилувчи ғоя ўртасида муайян қарама-қаршилик, зиддият ётади. Жамият, тузум билан алоқадорликдаги эстетик идеал хусусида шуни айтиш мумкинки, айтайлик, бизнинг XV аср адабиётимиз эстетик идеали асосини ислом ғоялари ташкил этган бўлса. XX аср шўро адабиётининг эстетик идеали аксар ҳолларда асосини коммунистик ғоялар ва мафкура ташкил этса-да, айрим ҳолларда бадий тағқатламда унга зид бўлган, унга мувофиқ келмайдиган чуқур миллий ғояларни ифодалашга бўйсундирилган эстетик идеалларни ҳам кўрамиз. Эстетик идеал хусусидаги юқоридаги масалалар ва ҳолатлар Ойбек ижоди учун ҳам дахлдордир.

Биз шу вақтгача Йўлчининг қалб исёнлари, азоб-укубатлари фақат чоризм, фақат Мирзакаримбойлар ноинсофлиги ва Октябрғача бўлган нобакор ўтмишигина эмас, уни шу куйга солган империял, мустамлака, босқинчи сиёсатга қарши туғёнлар ҳам эканини. Унинг қалбидаги айрим нидолар замири ва моҳиятида ана шу босқинчи сиёсатга туғёнли муносабат ва улардан қутулиш истаклари ҳам мавжуд эканини очиб берганимиз йўқ. Бунинг ўрнига, ҳатто, “Қутлуғ қон” ҳам фақат шўровий мафкура асосида ёзилган, Йўлчининг шўровий инқилобга қолув йўли кўрсатилган, демак, бу асар ҳам бизнинг мустақиллик давримизга энди тўғри келмайди, қабилдаги айрим фикрлар ҳам кўзга ташланди. “Қутлуғ қон”ни қайтадан ўқиб кўрайлик, унинг бадий “тағқатламли”идаги оҳангларда Йўлчи, Шокир ота, Қоратой азоблари ва ҳатто сўзлари замиридан чак-чак томиб турувчи босқинчи, мустамлака сиёсатига раддияларни сезиш қийин эмас. Бу – матнда очиқ-

ойдик, аниқ ёзилмаган, холос. Зеро, бу нарса очик-ойдин ёзилиши мумкин ҳам эмасди. Биз ҳам, даврга монанд, асар матни билангина кифояланиб, Йўлчини – босқинчилар зулмида қолган азоб-уқубатли ҳаётдан қутулишга бел боғлаган қаҳрамон деб эмас, Петров бошчилигида Инқилобни амалга оширишга отланган салкам большевик сифатида баҳолаб келдик. Наим Каримов томонидан аниқланган: романнинг дастлабки вариантида Петров образининг бўлмагани, бу образ асарга мафкурабоз адиблар танқидчилар, сиёсатдонлар тазйиқи билан киритилганининг ўзиёқ, кўп нарсага ойдинлик кирита олади.

Айрим ҳамкасбларимиз асар матнида аниқ кўриниб турмаган “хусусият” ҳақида мулоҳаза юритишни кўп ҳам оқламайдилар ва бунини сунъийлик сифатида баҳоламоқчи бўладилар. Фикримча. Доим ҳам бундай хулоса чиқаришга ошиқмаслик керак. Кичик бир мисол. “Нур қидириб” асарида Покистондаги озодлик ҳаракати тасвири билан бир қаторда, бадиий тағқатламда Ойбек қалбидаги Ватан назарда тутилган ҳолдаги озодликка муносабатнинг эстетик идеали ҳам ўз ифодасини топган. Десангиз, бу фикрга кўшилмовчилар оз бўлмаслиги турган гап. Лекин, нега биз, дейлик, Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” ва “Чин севиш”ида ҳинд мавзуи мисолида Туркистоннинг истиқлоли ғояларини ҳам кўрамузу Ойбекнинг худди шу йўналишдаги Покистон ҳаётидан олиб ёзилган “Нур қидириб” қиссида муаллифнинг ўз Ватани истиқлоли хусусидаги армонлари ҳам муайян даражада яширин, деган қарашни ҳазм қилолмаймиз. Аҳмад Ҳусайн билан Искандаро суҳбатларига жиддиёроқ эътибор бериб кўрайлик, ахир бу қарашлар, фикрлар, дардлар, орзулар худдигина Ойбекнинг ҳам асар ёзилган давр, ундан олдинги ва кейинги не-не ўзбекнинг ҳам айнаи дардлари эмасми? Кези келганда Ойбекнинг айрим асарлари ёзилиш сабабигина эмас, айрим асарларнинг бошланиб, ёзилмай қолиш сабабларини ҳам аниқлаш муҳимдир, деган фикрни айтиш ўринли кўринади.

Ўтган асрнинг 30-йиллари ўрталарида ёзиш ният қилиниб, бирнеча ўн саҳифалар қоралангач, тўхтатилган “Студентлар” романи ҳақида шу фикрни

билдириш мумкин. Адабиётшунослик кўпинча бу ҳақда Ойбекнинг ўзи айтган: ўйлаб кўрсам, материални чуқур ўрганмаган эканман, шу боис романни ёзишга киришдим-у давом эттирмай, тўхтатдим, деган фикрини эътироф этиш билан кифояланди. Муаллифнинг бу эътирофини назардан кочирмаслик керак. албатта. Бироқ, асар ёзилмай қолганининг ундан ҳам объективроқ эътироф этишдан адиб ўзини сақлаган бошқа сабаблари йўқмикан? Ахир, кўп ўтмай ёзишга киришгани – “Қутлуғ қон” тасвиридаги ўтмишга нисбатан “Студентлар” замиридаги давр – 30-йилларнинг ўрталари Ойбекка яқинроқ эмасмиди? Ўзи яқиндагина талабалик ҳаяжонлари ва муаммоларини бошдан ўтказган эмасмиди? Маълум муддат – худди талабалар билан ишлаш туфайли ҳам уларнинг ички ва ижтимоий дардлари адибга бегона эмасди-ку. Бу йўналишда айрим достон-у шеърлар ёзгани ҳам маълум. Бир сўз билан айтганда, ҳар қалай, талабалар дунёси адибга бошланган асарни тўхтатиб қўядиган даражада нотаниш эмасди. Роман жанри табиати ҳам унга бегона бўлмагани, бу борада анчагина назарий билимга эга эканини, худди шу вақтларда “Ўткан кунлар” таҳлилига бағишланган рисола ҳам кўрсатиб турибди.

Хўш, унда адиб бошлаган асарини нега давом эттирмади? Буни адабий тусмол қилишга тўғри келади. Лекин, бу тусмол шунчали кароматгўйликдан фарқли ўлароқ, психоаналитик асосга эга бўлиши талаб этилади.

“Студентлар” ёзилиши бошланган ва давом этиши керак бўлган вақтларда 37-йиллар яқинлашиб ккелаётган эди. Ҳақиқий зиёлилар, муаллимлар, илғор ёшлар. Талабаларнинг Ватан ҳақидаги, яшаётган тузум ҳақидаги чин дардлари Ойбекка бегона эмасди. Шўровий тарбиядаги ёшлар билан бир қаторда Ватан ва миллатга муносабатда миллий анъаналардан юраги узилмаган, озодлик ва мустақилликдан иборат асл идеал деган хулё батамом синмаган йўналишдаги ёшларга ҳоким мафкуранинг муносабати ҳам адибга жуда яхши маълум эди. Бу типдаги зиёлиларга ва ёшларга шўро муносабати ва сиёсати 30-йилларнинг аввалларидаёқ, ва ҳатто, ундан бирмунча эртароқ ўз қилмишларини “енг шимариб” бошлаб юборган эди.

Шундай шароитда талаба ёшлар ҳақида ёзилажак асарнинг мазмуни, давр мафкуравий талабларидан келиб чиққан ва унга бўйсинган ҳолда, синфий курашлар-у, унинг натижалари, асар ғояси-ю, қаҳрамонлари, уларнинг тақдири-ю натижалари нималардан иборат бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиш кўп ҳам қийин эмас.

Ким билсин, эҳтимол, Ойбек “Студентлар” романи муаллимларнинг тарафайнлариаро кескин синфий курашлар тасвирланиши лозимлигини назарда тутиб, “миллатчи”, “буржуа дунёқарашидагилар”, янги тузум мухолифлари, душманлари деб аталгувчи миллат вакиллариининг маҳв этилиши билан тугаяжак асар бўлиши лозимлигини аввалдан кўра ва сеза билиб, уни ёзишни тўхтатгандир, бундай асарни ёзишдан воз кечгандир?

Агар эътибор берсак, “Сароб” ва “Студент”ларнинг ёзилиши, тахминан, бир-биридан узоқ бўлмаган вақтга тўғри келади, ва айтиш мумкинки, бир давр қаҳрамонларини акс эттиради. Бу асарларнинг яратилиш даври деярли бир вақтга тўғри келиши, ҳар қалай, тасодиф бўлмаса керак. “Сароб”нинг юзага келишида юқори шўровий ташкилотларнинг ижтимоий буюртмаси муҳим ўрин тутгани ҳақидаги филология фанлари номзоди Қўчқор Раҳмоннинг изчил кузатишларини эсласак, Ойбекнинг “Студентлар”га қўл уриши ва тўхтамида ҳам шу факторнинг ўрни йўқ эмас кўринади. Бу муаммога, айтилиши вақтда, эстетик идеал деган масалага нуқтаи назаридан ҳам ёндашиш жоиз кўринади.

Эстетик идеал ҳаётдаги ҳолат, қадрият, ғоя, мақсад ва тушунчаларга муносабатдан келиб чиқиб, турлича бўлади, албатта. Шунингдек, миллат қисмати, ғояси, келажаги деган улкан масалалар тасвири ва талқинига муносабатда ҳам. Ўтган асрнинг 30-йиллари ўрталарида Ойбек қарашларида шўро тузуми, ғоялари ва мафкураси таъсирида қарор топган эстетик идеаллар ҳам оз эмас эди. Буни эътироф этмаслик мумкин эмас. Лекин, шунга қарамай, Ватан ва миллат фидойиларга муносабат масаласида адиб ўзининг асл юрагини бир умр тарқатмайдиган эстетик идеалларига қарши бориши ҳам мумкин эмасди. Ичдан уларга содиқ ўзидан беихтиёр даражада эди. Шунинг

учун “миллатчилар” деб ноҳақ аталажак – Ватан ва миллат фидойиларининг маҳв этилиши асосий планда кўрсатилиши юқорининг талабига кўра лозим ва даркор бўлган асарни ёзишдан фикримизча воз кечган. Адиб назаримизда асарни шу йўсинда ёзишга мажбур бўлишини англаб етган ва бундан асар ёзишга имони йўл қўймаган. Бошқача ёзишга йўл қўйилмаслиги, йўл берилмаслигини интуитив равишдагина эмас, тўғридан-тўғри объектив вазиятлардан келиб тўғри англаган.

Балки, “Сдудентлар” ёзилмай қолишининг юқоридагиларга қўшимча равишда бошқа сабаби ҳам бордир? Масалан, “Студентлар”ни бошлаганида Абдулла Қаҳҳор бу йўналишдаги асарини деярли якунлаб қўйганидан хабар топиб, Ойбек асарни давом эттирмасликни маъқул кўргандир.

Истиқлол туфайли жадинларга муносабатда тарихий ҳақиқат қарор топди. XX аср тонгидаги уларнинг ўзбек халқи тақдиридаги қудратли тараққиёпарвар куч бўлгани исботлаб берилди. Шу ўринда “Қутлуғ қон”даги Абдушукур образи хусусида баъзи бир фикрларни айтиб ўтсам. Мустақиллик даврига келиб айрим адабиётшунослар бу образни бирмунча ижобийлаштириб баҳоламоқчи бўладилар. Баъзи мунаққидлар эса, “жадид Абдушукур бир томонлама тасвирланиб ўқувчида ёқимсиз таассурот қолдиришга уринилган” (С.Мирзаев. XX аср ўзбек адабиёти. Т.: Шарқ, 2006. 182-бет) дейилиб, жадид образи салбийроқ кўрсатилгани учун адибни айбситмоқчи бўладилар.

Фикримизча, қаҳрамонга бу ҳар икки ёндашувда кемтиклик бордек. РОмандаги Абдушукур образини зўрма-зўраки ижобийлаштириб баҳолаш кўп ҳам тўғри эмас. Унда манфий жиҳатлар акс эттирилганини жадидларга фақат салбий муносабат тарзидагина талқин этиш ҳам ўзини оқламайди.

Асосий гап шундаки, жадидлар инкор этилиб, ҳоким мафкура уларга салкам халқ душмани деб қараётган бир вазиятда Ойбек асарида Абдушукур образини батамом қоралагани йўқ. Шўровий қарашларда жадидларга салбий муносабат йилдан-йилга кучайиб боргани билан, романнинг кейинги бирор нашрида Абдушукур образини бу сиёсатга мувофиқлаштирилгани ҳам йўқ.

(бу – адиб журъатидаги муҳим нуқталардан биридир). Аксинча, Абдушукур характеридаги айрим ижобий нуқталарни, қарашларни сақлаб қолди. Айни вақтда, унинг дунёқарашидаги қатор жиддий қусурларни ҳаспўшламади. Демокчиманки, Ойбек жаид образига муносабатда XX аср тонгидаги ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолишга интилди. Зеро бу даврда ҳаракат қилган жаидлар дунёқараши ва фаолиятида жиддий тараққиёпарвар қарашлар қаторида, ҳали тўла англаб етилмаган ҳато ва камчиликлар оз эмасди. Абдушукур сиёмосида Ойбек энг илғор эмас. ана шундай ўрта ҳол типик жаид образини тасаврлади.

Савол туғилиши мумкин: ҳўш, нега адиб Бехбудий. Фитратлар даражасидаги илғор жаид образини тасвирламади романида? Давлат сиёсати ҳам, ҳоким адабий сиёсат ҳам бунга йўл қўймаслиги аниқ эди. Абдушукурни шу – кўрсатилган даражада тасвирлашнинг ўзи ҳам асар яратилган давр учун катта гап эди. Шу боис Ойбекдан жаид Абдушукур образини тасвирлашда ундан бу қаҳрамонга бугуннинг ёндашуви ва муносабатини талаб қилиш тўғри бўлмайди.

Бундан ташқари, шуни ҳам айтиш жоизки, жаид Абдушукур образига юкланган шундай нозик ва чуқур, теран нуқталар борки, улар танқидчиликда ҳанузгача етарлича ёритилмай келади.

Бир мисол. Ётибор берсак, Абдушукур мулоҳазаларида: бизнинг ўз бойларимиз, яъни, мусулмон бойларимиз янада кўпайиши керак, бу халқимиз учун, Ватанимиз учун муҳим; миллий сармоя такомили ва равнақи миллатимиз тараққиёти учун зарурдир қабилдаги фикрлар бот-бот учраб туради.

Биз узоқ йиллар мобайнида Абдушукур характеридаги бу хусусиятларни шўролар сиёсатига жуда мос келадиган салбий жиҳатлар – халқ эмас, эзувчи синф – бойлар манфаатининг кўзланиши, яна бунинг устига, пролетариат эмас, мусулмон бойларининг улуғланиши, уларнинг тегирмонига сув қуйиш; миллий сармоя хусусидаги қайғуришларни эса, туғилиб келаётган социалистик тузумга қарама-қарши ўлароқ капиталистик

тараққиётга ён босиш кўринишлари тарзида тушуниб ва баҳолаб келдик.

Энди биз англаб етамизки, Абдушукур образидаги бу қарашлар аслида ҳақиқатан ҳам тараққиётга зид, нотўғри қарашлар бўлмаган экан. Улар шўро сиёсати ва жамиятни шўровий қарашлар асосида тараққий эттиришга зид бўлгани учун жадиidler ҳаракатидаги номақбул дунёқараш сифатида қоралаб келинди. Аслида эса, бу фикрлар миллат раvнақини ҳақиқатан ҳам таъминлаши мумкин бўлган ўз даврининг илғор ва тараққийпарвар фикрлари экан.

Шу ўринда муҳим бир савол туғилади? Хўш, Ойбек жадиd Абдушукурдаги бу сифатларни қаҳрамондаги салбий оттенкалар сифатида тасиврлаганми ёки ҳозир биз талқин этаётган ижобий маънодами?

Бу саволга: Абдушукур қиёфасидаги бу сифатлар жадиd образининг манфий хислатлари тарзида акс этади, деб жавоб бериш тўғри келади. Улар шўро сиёсатига айна мутаносиб бўлгани учун цензурадан ўтган.

Лекин шу ўринда яна бир масала келиб чиқади. Бу Ойбекнинг олий таълим бўйича ихтисоси – иқтисодчи бўлгани, жамият тараққиётининг иқтисодий омилларини чуқур билгани масаласидир. Гап шундаки, адиb ўз қаҳрамонидаги юқорида эътироф этилган хислатларни фақат танқид қилиб эмас, жадиidler дунёқараш ва XX аср тонги Туркистон ҳаётидаги ҳаётий ҳақиқатни ва интуитив равишдаги эстетик идеал акс этган бўлиши мумкинлигини инкор қилмаслик керак. Бу ўринда қаҳрамон ва муаммога бадиий муносабатда адиb тафаккурида кечиши мумкин бўлган ғайри ихтиёрий ғайришуурий (подсознательное), онг оқими тарзидаги ёндашув рўй бергани эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ойбек асарлари ўтган замонларда ёзилган бўлишига қарамай, келажак замонлардаги китобхонлар ҳам ундан худди ўз дардлари ифодасини топа оладиган ёзувчилар сирасига киради. Бунинг асосий сабаби адиb қарашларидаги бадиий тағқатлам ва эстетик идеал уйғунлиги, ҳамда айрим ҳоллардаги, муаллиф онг оқимида намоён бўлувчи шўро сиёсатига зид ўлароқ инсонпарварлик ғояларидаги ҳаққониятдадир.

“Навоий” романидан айрим мисолларга мурожаат этайлик. Навоий Мажиддин билан баҳслашар экан, шундай дейди: “Ҳақ сўзни айтган оғизларни тош билан қонатмоқ эмас, ҳақиқат тамалини қулатмоққа қўтарилган қўлларни кесмоқ керак. Закот йиғмоқ давлат ишидир, лекин бир неча баднафс, чиркин, махлуқлар учун бойлик манбаи эмас”. Яна бир мисол. Рўмонда Навоийнинг яқин дўстларидан бири Хўжа Афзалга айтганлари: “Сиз деган аламангиз манзараларни, мен қулоққа чатилган баъзи хабарларга суяниб, тахминан тасаввур қилар эдим. Лекин давлат одамларининг разолат балчиғига бу ққадар ботиб кетишларини ҳаёлимга келтирмасдим. “Ер суриб экин экмoқ учун деҳқон бўлиш керак. Чўчкалар тумшуқлари билан экинларни ўпирадилар холос”. Давоми: “Бинобарин биз қаерда бўлмайлик, юрт учун ақлнинг муқаддас оловини қўриқлаймиз. Биз мисоли темирчимиз. Зулм кишанларини ақлнинг ўтхонасида эритиб... ундан керакли асбоблар ясармиз. Дўстим, маҳкам эътиқод керак”.

Асар XV аср қаҳрамони, ўша давр муаммолари, воқеалари ҳақида. Ойбек айттираётган Навоийнинг бу сўзлари, фикрлари авваламбор ўша тарихий ҳолатларга дахлдор албатта. Лекин бундан ташқари улар Ойбекнинг ўз қалбида ҳам пинҳона ловуллаб ётган, бир учи янги замон, тузум, жамиятга ҳам туташиб кетадиган ва дахлдор қарашлар бўлиши мумкинлигини ким инкор этади.

Тўғри, айти 2-жаҳон уруши чарсиллаб турган, бунинг устига, йилдан-йилга, кундан кунга ғалаба шўро мамлакати томон оғаётган паллаларда ёзилаётган рўмонда адиб шўро тузумини танқид қилмаслиги, қораламаслиги аниқроқ. Юқоридаги каби қарашлари билан ёзувчи тузумни рад этмоқчи ҳам, инкор этмоқчи ҳам эмас, мутлақо. Лекин, асари XV асрга қаратилганидан қатъий назар, Ойбек ижодкор, ёзувчи экан, унда ўз қалбида ўз замонига, унинг шарт-шароитлари ва муаммоларига нисбатан тугулиб қолган, йиғилиб ётган⁷ дардларни муайян маънода ифодалаб, сингдириб кетмаслиги мумкинми? Менимча, мумкин эмас. Бу нарса онгли, мақсадли равишда амалга оширилмаса-да, ғайришуурий, ғайриихтиёрий, онг оқими тарзида ўз

ифодасини топиши шубҳасиз. Улар онгли равишда амалга оширилган айрим мақсадлар билан бирлашиб, асарнинг бадиий тағқатламини ҳосил этишда муҳим ўрин тутадилар.

Бунга “Навоий” романидан келтирилган юқоридаги мисоллар далил бўла олади.

Ойбек маҳоратида бадиий “тағқатлам” ва эстетик идеал уйғунлигини қисқагина ёритишга бағишланган юқоридаги фикрларни Чўлпоннинг “Улуғ ҳинди” мақоласидаги бир фикр билан якунлагим келади. Чўлпон Ойбек шеърларини худди Қодирий асарларидек қувониб ўқишини эътироф этиб, “улар менинг учун ёнғон чироқлардир” деган эди. Эндигина 20 ёшга кирган Ойбек назмда ҳам, насрда ҳам буюк устозининг умидларини тўла оқлади.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР РИВОЖИДА ЗУЛФИЯ ИЖОДИНИНГ ЎРНИ

Зулфия шахси ва ижодига кўрсатилаётган эътиборнинг ўзиёқ Мустақил Ўзбекистонда, умуман, ёзувчиларга, зиёлиларга муносабатнинг ёрқин ифодасидир.

Умумхалқ ва умумдават даражасидаги бу аҳамиятга жаҳон санъаткорлари ҳавас қилса арзигуликдир.

Мамлакат Президенти Зулфияни “маънавий жасорат соҳибаси” деб атади. “Унинг жаҳон минбаридан янграган шеърлари, – дейди И.А.Каримов, – Шарқ аёлининг ақлу закоти, фазлу камолининг ёрқин ифодаси сифатида миллионлаб шеърят мухлисларига одамийлик, муҳаббат ва садоқатдан сабоқ беради!”.

Шоирага ҳурмат ва эътибор фақат сўзда қолиб келаётгани йўқ. Ёш ижодкорлар учун Зулфия номидаги Давлат мукофоти таъсис этилиши, Республикамиз пойтахтининг энг хушманзара гўшаларидан бирида унга гўзал ҳайкал ўрнатилиши, таваллудининг юз йиллигини нишонлаш мақсадида ҳукумат миқёсидаги махсус қарор қабул қилиниб, қатор умумхалқ тадбирлари белгиланиши, асарлари чоп этилиши, саҳна асарлари қўйилиши, ҳаёти ва ижодига бағишланган катта илмий анжуманлар ўтказилиши унга кўрсатилаётган юксак эътиборнинг амалий ифодаларидир.

Зулфия ижоди, айниқса, шеъряти С.Мамажонов, Л.Қаюмов, А.Акбаров, Н.Каримов, И.Ғафуров, О.Шарафиддинов ва бошқа олимларимиз томонидан анчагина кенг, чуқур ўрганилган, келгусида янада атрофлича ўрганилади. Бу фаолиятнинг яна бир муҳим, ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмай, аксинча, йилдан-йилга, замондан-замонга кучайиб боражак бир қирраси борки, назаримда, ҳозиргача бу фазилат етарлича тадқиқ этилмай келаётир. Бу – адабий алоқалар равнақида Зулфия ижоди ва шахсининг ўрни масаласи. Эътибор берсангиз, “ўзбек адабий алоқалари равнақида” деяётганимиз йўқ. Чунки Зулфия, умуман, XX асрнинг иккинчи ярмига доир муайян йўналишдаги кенг миқёсли адабий алоқаларнинг марказида турувчи

сиймолардан бири. Зулфия шахси, ижоди ва фаолияти, фақат ўзбек адабий алоқаларигина эмас, балки қатор халқларнинг ҳам ўзаро адабий алоқаларига таъсир кўрсатиб, хусусан, уларнинг шеърияти равнақида ўзига хос ўрин тутди.

Адабий алоқа, авваламбор, содир бўлган фактгина – ёзувчиларнинг ўзаро танишувлари, учрашувлари, борди-келдилар, тантаналаргина эмас, унинг қиммати ва аҳамияти, асосан, шулар таъсирида у ёки бу миллат ҳаёти ва адабиёти равнақида, ижодкорлари такомилида намоён бўлгувчи натижаларга қараб белгиланади. Айни нуқтаи назардан, Зулфиянинг бу йўналишдаги ижоди ва фаолияти салмоқли натижалари билан ажралиб туришини кузатамиз.

Шахслар, наинки, адабий алоқалар ва бадиий адабиёт, балки турли миллатларнинг ва, ҳатто, турли қитъалардаги халқларнинг бир-бирига яқинлашуви, биродарлашувини йўлга солиши мумкинлигига Зулфия фаолияти ва ижодидан бир мисол келтирсам. Зулфиянинг Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатидаги ўрни, хусусан, “Мушоира” асари ҳақида кўп ёзилган. Мен уларни такрорламоқчи эмасман. Биргина фактни келтираман.

1956 йилда Зулфия Деҳлида бўлиб ўтган осиелик ёзувчилар анжуманида қатнашади. Пишиб юрган “Мушоира” шеърининг дастлабки вариантыни шу ерда ўқийди. Турли ирқ, дин, мафкура ва миллатга мансуб халқларни, ҳатто, мафкуравий қарашлари бир-бирига зид кишиларни, мамлакатларни биродарликка, ҳамжиҳатликка, ҳамкорлик ва ҳамнафасликка чорловчи ҳамда бадиий сўзнинг бу борадаги ўрнини юксак тараннум этувчи мазкур шеър, кўплаб тилларга ўтирилди ва, айтиш мумкинки, ўтган асрнинг 60–70-йилларида Осиё ва Африка халқлари ёзувчиларининг бамисоли мадҳияси даражасига кўтарилди. Қатнашчиларда “Мушоира” шеъри катта таассурот қолдиргач, Зулфия учрашув сўнгида бир таклиф киритади. Бизнинг дардларимиз нафақат Осиё, балки Африка қитъаси учун ҳам бегона эмас, шунинг учун уни янада кенгайтириб, ҳар икки қитъанинг доимий анъанавий анжуманига айлантирайлик. Унда Осиё ва Африка мамлакатларининг

иждокорлари иштирок этсин. Навбатдаги мушоира Тошкентда ўтказилишини таклиф қиламан, дейди у¹⁹. Шу тариқа, 1958 йилда Тошкентда ўтказилган Осиё ва Африка ёзувчиларининг 1-тарихий анжуманига асос солинади. Уни Неру ва Ҳиндистон ҳукумати тегишли ҳужжатлар билан мустаҳкамлайди. Кейинчалик анъанавий бўлиб қолган бу улкан халқаро анжуман ташкилотчиларидан бири бизнинг Зулфиямиз эди.

Дехли учрашувида оддий бир иштирокчи сифатида қатнашиб, “Мушоира” шеъри орқали улкан ғоявий-бадий кудрат соҳибаси эканини кўрсата олган серғайрат Зулфия инсонпарварлик ташаббуслари билан кўп ўтмай Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг етакчи аъзоларидан бирига айланди. Бу икки қитъа ёзувчи-шоирлари билан алоқа ўрнатувчи шўро кўмитасининг раҳбарларидан бири бўлиб қолди.

“Мушоира” ўнлаб тилларда янгради. Шахсан Жавоҳарлаъл Неру назарига тушди. Шоира кўп ўтмай Ҳиндистондаги унинг номи билан аталадиган мукофотга сазовор бўлди. Осиё ва Африка ёзувчилари Ассоциацияси “Нилуфар” мукофотининг биринчисини унга шахсан Индира Гандининг ўзи топширди. Бу мукофотга Зулфия билан бирга илк бор анголалик Логостино Нетто, Жанубий Африкалик Алекса ла Гума, фаластинлик Маҳмуд Дарвеш, вьетнамлик То хай муносиб топилди. Шуниси эътиборлики, Зулфия бу адиблар билан доимий ҳамкорликда бўлди, улар мансуб халқлар билан Ўрта Осиё адабиётлари ҳамкорлигини ўрнатишга эътибор билан қаради. Зулфиядан сўнг “Нилуфар” мукофотиغا Файз Аҳмад Файз, Азиз Несин, Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, М.Шолохов каби буюк адиблар сазовор бўлдилар.

Зулфия ижоди таъсирини Осиё ва Африка мамлакатларидаги шоирларнинг ўзлари ва мунаққидлари эътироф этадиган бўлдилар. Бу икки қитъа мамлакатларидаги миллий озодлик ҳаракатларига Зулфиянинг алоҳида ҳамдардлиги бежиз эмас эди. Ўз юртининг ҳур ва озод бўлиши орзулари унинг ўз юрагида ҳам пинҳон ловулламаган бўлиши мумкин эмас. Лекин

¹⁹ Қаранг: Писатели Азии и Африки в борьбе за мир и социальный прогресс. Т.: Фан, 1990. С.5.

буни айтишга дил ожиз, тил тугунли эди. Шу маънода шоира ўз она Ватанига нисбатан айта олмаган арзу дардларини шеърларида, публицистик мақола ва нутқларида Осиё ва Африка мамлакатлари хусусида илгари сурган қарашларига, ғояларига, образларига қўшиб, сингдириб юборган бўлса, ажаб эмас.

Зулфия шеърларида, фаолиятида халқлараро биродарликни мустаҳкамлаш, адолатсизликни кескин фош этиш, бир мамлакат томонидан иккинчи бир мамлакатнинг ғорат қилинишини, бир сўз билан айтганда, хўжайинлик қилишни қоралаш ғоялари фақат Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг фаоллашув давридангина бошланди деб қарамаслик керак. Шоира ижодининг тарихи – бундай интилиш XX асрнинг 50-йиллари аввалидаёқ бошланганини кўрсатади. Бунга 1951 йилда ёзилган “Салом сизга, эрқарвар эллар” номли шеър далилдир. Бу ва “Ўғлим, сира бўлмайдими уруш”, “Салом, Миср” сингари шеърлар ҳамда “Дўст орттир” сингари публицистик мақолалар Ўзбекистонда адабий алоқалар жиддий ижтимоий, маданий-маърифий кучга эга эканини чуқур тушуниб бораётган ва бу йўлда фаол бўлишга чоғланаётган улкан ижодкор ва жамоат арбоби етилиб келаётганини кўрсатади.

Зулфия халқаро мавзуларда кўплаб шеърлар ёзди. Шўро даврида бундай шеър битганлар оз эмас. Нима учун унинг шеърлари халқаро миқёсда, айниқса, эркталаб, мустақилликталаб мамлакатлар ўқувчилари томонидан жуда илиқ кутиб олинди? Шунинг учунки, Зулфия эркталаб халқларнинг деярли армонга айланиб бораётган туғёнларини яна қайтиб реал орзу-умидга айлантиришга интилди ва худди ўз орзу-умидларидек самимий оҳангларда куйлай билди. Унинг бундай шеърларида сиёсий қарашлару мафкуравий ёндашувлар йўқми эди? Бор эди, яратилиш даврига нисбатан йўқ бўлиши мумкин ҳам эмасди. Лекин, асосийси, бу йўналишдаги шеърлар ва публицистик қарашларда илгари сурилган мақсадлар замири сиёсий жунбушдан кўра, инсонпарварлик, адолатпарварлик ғоялари, айниқса, аёл, хусусан ўзбек аёлига хос муштипарлик, меҳр, болажонлик, инсон зотиға

яхшилик тилаш туйғулари билан тўйинган эди. Унинг халқаро мавзудаги шеърларини, публицистикасини ўқиган кенг миқёсдаги ўқувчилар бунга англамасликлари мумкин эмас эди. Шунинг учун Зулфия ўзбек ўқувчилари билан бир қаторда, олис Осиё ва Африка, Лотин Америкаси ўқувчилари қалбига ҳам кириб бора олди. У қайси халқ ҳаёти ва турмуши, кишилари ҳақида ёзмасин, баъзиларга ўхшаб, уларга ақл ўргатиш, насихат қилиш, офаринлар айтишу зафарлар тилаш билангина чекланмади, балки уларнинг қалбида тўлқинланиб ётган муаммоларни бадиий ёритиш, бадиий тасвирлаш ва талқин этишга ҳаракат қилди, қалбларида чўкиб ётган изтиробларини, соғинчларини назмга тизишга интилдди. Зулфия шеърларидаги бу хусусият хориж ўқувчиларига муаллифнинг ўзинигина эмас, у мансуб халқни ҳам яқинлаштирди. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг халқимиз тарихи ва бугуни билан танишиш эҳтиёжларига таъсир этмай қолмади. Яъни, у Ўзбекистоннинг жаҳон билан яқинлашувига муайян даражада таъсир кўрсатди. Бу эса, бизни марказдан бошқариб турган шўро сиёсатдонларига кўп ҳам мақбул бўлавермас эди. Лекин на чора, тузум истамаган ишларни баъзида алоҳида шахслар қудрати амалга ошириши мумкин экан. Бунга М.Авезов, Ғ.Ғулом, Ойбек, Р.Ҳамзатов, Ч.Айтматовлар ижоди ёрқин далил бўла олади. Зулфия шахси ва ижоди ҳам ана шу сингари қудратга эга эди. Шоиранинг ўзи “Мушоира”си тўғрисида “ҳамма сафарлардан олган энг қимматли тўхфам” шу асардир, деб бежиз айтмаган.

Зулфия шахси ва ижодининг адабий алоқалар равнақидаги аҳамиятини фақат ижтимоий жиҳатдангина тушуниш масалага бирёқлама ёндашув бўлар эди. Бадиий-эстетик принциплар масаласидаги таъсир ва таъсирланиш, шунингдек, бадиий таржима адабий алоқаларнинг муҳим йўналишлари бўлиб, улар китобхоннинг маънавий камолоти йўналишида муҳим ўрин тутди. Масалан, Зулфия жаҳон адабиётидаги аёл зотиға бағишланган нодир асарлардан бири Некрасовнинг “Рус аёллари” поэмаси ва бошқа айрим шеърларини ўзбек тилига ўғирди. Улуғ рус шоирининг поэтик маҳоратини таъкидлар экан, Зулфия ундаги, айниқса: “*шаклнинг хузур-ҳаловат бахш*

этувчи эркинлиги, фикрнинг соддалик ва жўшқинлик (таъкид бизники – Б.Н.) билан ифода қилиниши”ни алоҳида таъкидлайди. Бундан кўрамизки, Зулфиянинг шеър ва дostonларидаги шакл эркинлиги ҳамда фикрдаги соддаликни жўшқинлик билан ифодалаш маҳоратида ўзига мансуб услуб таровати қаторида таржима натижасидаги устозлар тажрибасидан чиқарган хулосалари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шайхзода 1956 йилда ёзган мақолалардан бирини “Яхши мавзудан – яққол образга” деб атади ва бадиий адабиётда гап мавзуида эмас, асосан, бадииятда, бадиий образларда эканига алоҳида эътиборни қаратди. У “яққол образ” тушунчаси остида реалистик, жонли ва ҳаётий образлар маъносини назарда тутди. Зулфиянинг ҳам айрим асарларида мавзу масаласи кўпроқ устунлик қилиб келгани маълум. 50-йиллар адоғига яқин унинг шеърларида санъаткорлик, бадиият кучайиб борди. Шу вақтлардан янги авлоднинг Эркин Воҳидов бошлаб берган мавзугагина берилмай, кўпроқ, бадиийликка, туйғулар ифодасидаги жўшқинликка ўтиш тамойиллари кузатилдики, бу кўчимда, назаримда, Зулфия ижоди тенгқурларга ҳам, ёшларга ҳам айна масалада ўрнатқ бўла бошлади. Таржимадаги фаоллашув ҳам бунга жиддий таъсир кўрсатди. Демокчиманки, бу давр ўзбек шеърляти ривожига – унда ҳаққонийлик, ҳаётийлик, жонли тамсилланиш жиоларида хусусий омиллардан ташқари адабий алоқа ва таржиманинг ҳам роли катта бўлди. Зулфия ана шу жараён марказидаги янги тип ижодкорлардан бири эди.

Адабий алоқа фақат адиблар учрашуви, тантаналар, ўзаро мақтовлар жараёни эмас, балки энг аввало, халқларнинг ҳаёти, дунёқараши, турмуш тарзидан ташқари, уларнинг маънавияти ва адабиётдаги ҳаётий хоссаларга реал таъсир кўрсатадиган кучдир. Шу маънода, адабий алоқаларга адабиётнинг бадиияти ва ғоясига, асарлар поэтикаси (образ, характер, композиция, сероҳанглик, шакл масалалари, метод, услуб)га фаол таъсир кўрсатувчи нур ва жараён сифатида қараш ҳам янглиш бўлмайди. Умуман, Зулфия ижодида таржима алоҳида ўрин тутди. Биргина мисол. Шоира ўзбек тилига оқ шеър шаклида ўтирган Мустай Каримнинг “Ой тутилган кунда”

драмаси академик драма театримиз томонидан муваффақиятли равишда сахналаштирилди. Драма – бош қаҳрамон Тангабека бошидан ўтган чексиз андуҳ ва мусибатларга қарамай, ҳаётга, келажакка ёруғ ишонч сақлаб қолинишининг ўзбекона талқини бўлиши баробарида, маълум маънода, Зулфия табиати, толеидаги маҳзун ва нурли кечинмаларга ҳамоҳанг эди. Чамаси, буни М.Карим ҳам чуқур ҳис этган кўринади. У Зулфия юбилейида бир кўза асал совға қилади. Кўза ташқарисидаги “Асал ҳаётдир, лекин ҳаёт асал эмас” деган ёзув кишини шундай хулоса чиқаришга ундайди.

Шу ўринда Зулфия ижоди ва шахсига муносабатда бир масалага эътибор бериш ўринли. Маълумки, кўплар уни бахтиёрлик ва бахт куйчиси деб билдилар, асарларини ҳам кўпда – бахт шеърияти деб атадилар. (Микола Бажан унга бағишлаган мақоласини “Иқбол нурларига йўғрилган ижод” (1975) деб атаганини эслайлик). Шўровий шеърият раҳнамолари, шўро юртларининг намоёндалари кўпда унга шундай баҳо бергувчи эди. Тўғри, шоира тақдиридаги фожиа ҳам унутилмас, Ҳ.Олимжон хотирасига кўрсатиб келинаётган садоқатга алоҳида урғу берилар, лекин қолган барча масалаларда Зулфия шўро жамиятининг бахтли аёли, батли шоираси, батамом бахтли ижодкори сифатида талқин этилди. Аслида эса, ҳаёт ҳам, ҳар қандай инсон тақдири ҳам фақат бахт ва қувончга қорилмагани, ҳаёт ва инсон, жамият ва тузум аро муносабат кўпдан-кўп зиддиятлар меҳвари экани; уқубат ва норасоликлар инсонни ҳарчанд таъқиб этгани учун ҳам у доимо бахс илинжида яшаши муқаррар деган қарашлар Зулфия учун ёт бўлмаган ва бу мотивлар, хорижий мавзудаги шеърлари қатида ҳам ёлқинланиб тургани учун жаҳон шеъронлари, адабиёт билимдонлари ва улкан ижодкорларини шоира асарларидаги худди шу хусусиятлар ўзига жалб этди. Унинг адабий алоқаларга доир фаолиятидаги феъли, сажияси, дунёқарашида бахтиёрликдан, тонг ва иқбол куйчиси эканлигидан ташқари, худди шу хусусиятлар балқиб тургувчи эди. М.Каримнинг “Асал ҳаётдир, лекин ҳаёт асал эмас” деган Зулфияга бағишлов фикрида шоира табиатидаги ана шу хислатларни чуқур идрок эта билиш ётади.

Зулфия Саломея Нерис (Литва), Турсунхон Абдурахмонова (Қозоғистон), Таўшан Эсенова (Туркменистон), Марварид Дилбози (Озарбайжон), Сильва Капутикян (Арманистон), Амрита Притам (Ҳиндистон), Багряна Елисовата (Болгария) каби ўнлаб машҳур шоирларнинг асарларини ўзбек тилига ўгирди. Айни пайтда, уларнинг аксари Зулфия асарлари ва ўзбек шеърияти намуналарини ўз тилларига таржима қилдилар. Кўрамизки, Зулфия шахси ва тимсоли қанчадан-қанча халқларнинг ўзаро биродарлашуви, яқинлашуви, бир-бирининг маданий дунёси билан яқинлашувига таъсир этди. Шу маънода А.Мухтор: “Шоира (яъни, Зулфия – Б.Н.) ўзбек шеъриятига дунё халқларининг ҳиссий, ғоявий туйғуларини олиб кирди” деганда ҳақ эди. Яна у Зулфиянинг “Мушоира”си “Осиё-Африка ёзувчилари ҳаракатининг томирига қон югуртирган воқеага айланди”, деб бежиз айтмаган. Зулфия Хитой, Ҳиндистон, Япония, Шри Ланка, Миср, Югославия, Болгария каби ўнлаб мамлакатларда ижодий сафарда бўлганида, бу юртларнинг янги замон шеърияти ва шоирлари билан яқиндан танишганда, шахсан ўзи бунинг гувоҳи бўлди.

Зулфия шахси бошқа халқларнинг шоирлари ижодида акс этганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Биргина буюк авар шоири Р.Ҳамзатовни олайлик. У Ўзбекистонни иккинчи Ватаним дейишида бу юртдаги Зулфия сингари улкан шоирларнинг таъсири йўқ эмас. Агар шундай бўлмаса, умр шомига яқин ёзган шеърларидан бирида у А.Твардовский, С.Вурғун, Ч.Айтматов каби азиз билган ҳамкор ва ҳамнафас ижодкорлар қаторида Зулфия номини катта ҳурмат билан тилга олармиди? Н.Тихонов Зулфияни “мамлакатнинг биринчи шоираси” дейди бир ўринда. Бу, менимча, фақат Тихонов фикригина эмас. Бу фикр замирида шоиримизга ўз даври ижодкорларининг муносабати ётади. Осиё ва Африка ёш адиблари анжумани иштирокчиси ганалик шоира Банира Гири тиз чўкканча Зулфия опа этагини лабига босиб, тўтиё каби кўзига суртганини О.Ҳожиева ҳаяжон билан эсга олади. Бу, моҳиятан, фақат шоира Зулфиягина эмас, у мансуб халққа муносабатнинг бир кўринишидир.

Ғ.Ғулом 1960 йилда ёзган мақолаларидан бирида Осиё ва Африка ёзувчилариаро ҳамкорликни назарда тутиб, “ипак йўли қайтадан очилди”, деб ёзган эди. Опа ана шу қайтадан очилган ипак йўлидаги адабий ҳаётнинг янгидан қайнашига, Ғ.Ғулом, Ойбек, Яшин, А.Мухтор, С.Азимов ва бошқа ижодкорлари каторида Осиё ва Африка адиблари билангина эмас, рус, белорус, украин, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман, қорақалпоқ, озарбайжон, арман, шунингдек, Болтиқбўйи халқлари адабиётлари билан ҳам адабий алоқалар ривожланишида жонбозлик кўрсатди. Зулфия Осиё ва Африкадан ташқари Европа мамлакатлари шоирлари шеърларидан қатор намуналарни ўзбек тилига ўғирди. Англия, Франция, Германия, Болгария газета-журналлари Зулфия шеъриятига махсус ўрин ажратадиган бўлди. Айни пайтда, ўзбек шоираси ҳам бундай муносабатни безътибор қолдирмади. Зулфия айрим болгар шоиралари, чунончи унинг мумтоз вакилларида бири Багряна Елисавета шеърларини ўзбек тилига ўғирди. Бу вақтда Болгарияда Зулфия ижоди ҳам шуҳрат топа бошлаётган эди.

1968 йили “Правда Востока” газетасининг 8-март сониди (болгар шоираси) Лилияна Стефанованинг ўзбек шоирасига очиқ хати эълон қилинади. Мактуб-мақолада у ҳозирги жаҳон адабиётининг таниқли шоираси ва жамоат арбоби экани эътироф этилди. Шоиранинг халқаро адабий алоқаларга қўшаётган ҳиссаси уни Болгариянинг “Кирилл ва Мефодий” ордени билан мукофотланишига олиб келди. Бу ҳодиса ўзбек адибларининг болқон ҳудудлари билан алоқаси янада фаоллашувга таъсир кўрсатди. Чунончи, Ў.Умарбековнинг бир неча бор Болгария сафари натижасида ўзбек адабиёти “Болгар қўшиқлари” туркумидаги ўнлаб жажжи гўзал насрий манзумалар билан бойиди. Улар асосида янги бир китоб пайдо бўлди. Тарихий ҳодисалар ва халқ оғзаки ижоди намуналари замирида бу ҳикояларда болгар фарзандларининг қаҳрамон ва ватанпарвар сифатидаги қиёфалари акс этди. Бу насрий қўшиқлар мазкур шакл ва жанрда яратилган асарларимизнинг тиниқ ва гўзал намуналари бўлиб қолди. 1972 йил апрелида Болгария Халқ республикасининг Хасково округи театри “Бой ила хизматчи”

драмасини сахналаштирди. Тошкент вилоятидаги шаҳарга туташ мўъжаз гўшалардан бири Хасково деб аталди. 1973 йили Ў.Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” романи болгар тилида нашр этилди. Мана, Зулфия шахси, ижоди ва фаолияти муайян ўрин тутган адабий алоқаларнинг – бир-биридан анча олис жуғрофий кенгликдаги икки халқ адабиёти ва маданиятида қолдирган излари.

Ватан ҳақида ёзмаган шоир йўқ. Ҳар бир Ватанининг ўз қувончу андуҳлари, оғриқли муаммолари бор. Ўтган асрнинг 50–60-йилларида Осиё ва Африка, шунингдек, Лотин Америкаси илғор шоирлари ижодида Ватанни куйлаш масаласида айрим янги тамойиллар кўрина бошлашида шу заминнинг ўзидаги асосий омиллардан ташқари бошқа тилларда ҳам янграган қатор тараққийпарвар шоирларнинг, шунингдек, Зулфиянинг “Тонг ва шом аро” туркумидаги шеърлари ҳамда “Мушоира”, “Она элда тўлишар баҳор”, “Ҳаёт жилоси”, “Юрак ҳамма вақт йўлда”, “Юрагимга яқин кишилар” каби асарлари, “Коломбо хотиралари”, “Югославия хотиралари” каби публицистик мақолаларининг муайян таъсири йўқ эмас эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврларда – энди мустақкам тинчлик ҳукм суриши ўрнига, улкан империялар аро нотинчлик авж ола бошлаган шароитларда ҳеч қайси бир мамлакат бошқа юртдан ажралган ҳолда фақат ўз манфаатини кўзлабгина иқболга эришолмайди; энди ҳар қандай Ватан бошқа ватанпарварларнинг ҳам ҳамкор ва ҳамнафаслигига таянсагина тонг беғубор, ҳаёт барқарор бўлиши, гўдак тинч ухлаши, муҳаббат қанот ёзиши мумкин, деган Зулфия шеъриятидаги бадий ғоялар бошқа кўплаб халқларнинг шоирлари шеърларида акс садо берганидек, жаҳон шеъриятидаги мана шу йўналишдаги илғор тамойиллар Зулфия ижодининг ҳам асосини ташкил этди. Унинг бошқа қатор тилларга ўгирилган “Ўғлим, сира бўлмайди уруш”, “Мушоира”, “Менинг Ватаним”, “Она элда тўлишар баҳор”, “Мен тонгни куйлайман”, “Юрагимга яқин кишилар”, “Юрак ҳамма вақт йўлда”, “Салом сизга, эрқпарвар эллар”, “Қозоғистон ўланлари”, “Балхаш оқшоми”, “Кўкчатов” каби шеърлари,

туркумлари, тўпламларидаги асарлар, шу маънода, жаҳон шеърятининг ўша даврдаги илғор тамойиллари билан ҳамоҳанг эди. Осиё ва Африка шеърятида ҳукм сурган бу масалалар талқинидаги сиёсий қатлам, жаҳоннинг бошқа минтақаларида, ўрни келганда, сиёсат ва мафкурадан бирмунча холи – қалб дардларини куйлаш, индивидуал туйғулар ва мақсадларни куйлаш тарзида ўз ифодасини топди. Шуниси эътиборлики, Зулфия асарлари ўзбек адабиётига жаҳоннинг мана шу илғор тамойилларини ҳам олиб кирди. Бунга унинг юқоридаги шеърлари ёрқин, далил. Улардаги огоҳликка, уйғоқликка, хушёрликка даъват ғояларининг бадий ифодаси қалб тўлқинлари, шахс ҳаяжонларидан нафас олиш билан бирга, айниқса, худди ҳозирги шу кунлар учун долзарблиги билан янада муҳим аҳамият касб этади.

Ўтган асрнинг 60–70-йилларида фаластинлик шоир Муин Бсису (1928–1984) халқаро миқёсда нечоғлик машҳур бўлгани маълум. Унинг “Юракда қолган Ватан” шеърый тўплами қатор тилларга ўгирилди. Ундаги ўнлаб шеърлар билан Зулфиянинг “Мен тонгни куйлайман”, “Юрагимга яқин кишилар”, “Юрак – ҳамма вақт йўлда” каби тўпламларидаги шеърлар аро, асосан, шакл, бадий санъатлар ва образлар жиҳатидан фарқ бор; асарлар руҳи, ғоявий мақсад, лирик қаҳрамон талқинида эса ҳамоҳанглик кучли. Она тупроқ ва қалб, озодлик ва инсонпарварлик, юртга садоқат ўзга Ватанларга муҳаббатдан айро бўлаолмаслиги; эрк соғинчи ва соғинч эрки, дунёнинг қайси бир чеккасидаги оғриқ сенинг юрак уришингга ҳам таъсир этиши; япроқ томирларидек ҳамнафасликка чорлов тараннумидаги бадий талқин яқинликлари Зулфия ва Бсисунинг қатор шеърларидаги умумий, яқдил хусусиятлар сифатида намоён бўлади. М.Бсису Тошкентга келганида дастлаб Зулфия опани суриштиргани ва у билан учрашгач, кўнглим таскин топди, дегани бежиз эмас.

Зулфия шахси, ижоди ва фаолияти адабий алоқалар нуқтаи назаридан ўзининг, айниқса, амалий аҳамияти билан эътиборлидир. Ушбу мақолага тайёргарлик асносида Осиё ва Африка ёзувчиларининг биринчи Тошкент

анжумани (1958) иштирокчилари томонидан қабул қилинган дунё ёзувчиларига мурожаат матнини кўриб чиқишга тўғри келди. Унинг қатор нуқталаридаги фикр, чорлов, ғоя, айрим фалсафий мушоҳадалар менга қайси бир манба орқали бирмунча танишдек туюлди. “Мушоира”га яна бир назар ташладим ва жаҳон ёзувчиларига мурожаат матнидаги руҳ, ғоя ва, ҳатто, айрим иборалар шу “Мушоира” калбида етилиб чиқибди деган хулосага келдим.

Болтиқбўйи халқлари адабиётлари билан ўзбек адабиёти аро самимий кўприк бунёд этишга астойдил интилган шоирларимизнинг етакчиси, назаримда, Зулфия опа эди. Латиш шоираси Вента Рута 1978 йилда Зулфия ҳақида ёзган мақолаларидан бирини “Ўзбек аёли” деб атади. Шу тариқа Зулфия опамиз латиш халқи тасаввурида ўзбек аёлининг тимсоли бўлиб қолди. Бундай эъзоз ҳаммага ҳам насиб этавермайди. 1976 йилда Зулфия Ўзбекистон Давлат мукофотида сазовор бўлганида қатор эстон ва латиш газеталари шоирамизни қизғин табрикладилар.

Зулфия ўз юрти қатори олис ва яқин халқларнинг ўзи каби санъаткорларидаги муаммолар, қувонч-ташвишларга ҳамдардлик билан ижод этди. Кези келганда, бадий ва публицистик асарларида улар қалби ва ҳаётидаги оғриқларга замон эътиборини қаратишга журъат этди. “Нилуфар” мукофоти қалам ҳақини Тинчлик фондида ўтказгани учунгина эмас, асосан ана шу фазилатлари учун дунёнинг турли чорраҳаларида Зулфия опага жаҳон билан боғланган кўнгил сифатида қарадилар. Шоиранинг Қамар Раис ҳинд ва урду тилига ўгирган шеърларини Покистон ва Ҳиндистоннинг мактаб ўқувчилари шунинг учун ҳам ёд олганлар.

Македониядаги Струге шаҳрининг Ўхрида кўлига ёндош чорбоғда жаҳоннинг ўнлаб мамлакатларидан ташриф буюрувчи юзлаб шоирлар ҳозир ҳам ҳар йили ёзда мушоира ўтказадилар. Деярли 60 йил аввал Ҳиндистонда Зулфия бошлаб берган мушоира ҳам ўз, ҳам мажозий маъносида бугун ҳам давом этмоқда. Бу мушоиранинг ҳаётбахш кучи ва анъаналарида ўзбек шоирасининг чорловлари яшаётгани шубҳасиздир.

Зулфия бутун умр орзиқиб кутган Мустақиллик даврига омон-эсон, рухий тетиклик, катта ижодий иштиёқлар билан етиб келди. Ёруғ умидлар, кутлуғ орзулар оғушида яшади. Янги-янги асарлар ёзди. Истиқлолга интиқ ниятлар шеърга айланди. “Халқимга айтар сўзим” (1990), “Йиллар садоси” каби асарлари эълон қилинди. Айни вақтда, шўро даври, мафкураси таъсиридаги асарларнинг шоира қалбидаги излари ўзини сездириб турмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Наиллож, бу дардларни ўз вақтида айтиш имкони бўлмаган. Улуғ Мустақиллик эрк ва озодликни, Истиқлолни улуғлаш билан бир қаторда, эскириб бораётган, лекин зирқираб турувчи дардларни, аламларни энди эмин-эркин, ошкор ифода қилиш имконини берди. Маънавий жасоратсоҳибаси қалбидаги ана шу иқрорларни айтмай кетиши мумкин эмас эди. 1995 йили (шоира таваллуд топган кун – 1 мартда) унинг “Хотирам синиқлари” достони эълон қилинди. У ўзига хос бир бадий иқрорнома шахсий ҳаётдаги табаррук нурлар оғуши, кечаги адашувларга тазарру, бугунги ёруғликка шукроналик ва келажакка мустаҳкам ишонч билан йўғрилган асар бўлди.

Халқ ганжин юлмоққа чўзилган қўлга

Биз алвон гулдаста тутибмиз фақат, –

дейди шўроларга бўлган муносабатимизнинг алвонларга ҳилпираган йўлларини эслаб шоира.

Янги ҳаёт дебмиз ўша кунларни,

Беталаб, бенолиш яшабмиз кўп йил.

Лекин, бу алдаган замоннинг алданмаган, ҳақиқат ва уқубат кўзларига тик боқа олган фарзандлари ҳам бор эди. Бугунимизни наинки орзу қилган, балки ёритган у мардларни унутиб бўладими? Янги тарих ва шижоат хотира синиқларини бутламоқда. Янги тарих элни, Ватанни янги ҳаёт сари сафарбар эта билган фидоий юртбоши йўлбошчини инъом этдики, унинг атрофида бирлашиб, жипслашиб ўзлигимизни англаш ва мустаҳкамлаш саодатдир.

Нола, изтироб, туғён туйғулари силқиб турган “Хотирам синиқлари” достони яқин ўтмишдан хулоса чиқаришга чорловчи ва хоссатан, бугунча

келажакка ишончни мустаҳкайдиган, яратган мададига шукроналик ғоялари билан тутшиб кетувчи, теран бадий иқрономадир. Унда, айниқса, Истиқлолимизга меҳр ва садоқат туйғулари балкиб туради:

Хуррият келдингми, наҳотки келдинг,
Пинҳона соғиндим, пинҳона кутдим.
Ёмғирга бағрини тутган саҳродек,
Сенинг насимингга қалбимни тутдим.
Келдинг-ей Истиқлол истиқбол бўлиб.

XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ЭРКИН ВОҲИДОВ ИЖОДИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

XX асрда халқимиз кўп ёруғ ва қора кунларни бошдан кечирди. Бадиий адабиёт ана шу нур ва зулмат талотумларида эл назар солган маёқ бўлиши баробарида, ўзини яратган фарзандлари янглиғ гоҳ гулхандек ловуллаб, гоҳ тутаб, гоҳ лопиллаб турди, лекин, ҳеч қачон ўчмади.

XX асрнинг биринчи ярмидаги шеъриятимиз манзаралари Фурқат ва Муқимийнинг дилбар ва ҳажвий ғазалларида, Ҳамза ва Авланийнинг гоҳ миллатпарвар, гоҳ мафкуравий риё таъсиридаги сиёсий–ижтимоий шеърларида, Чўлпон ва Фитрат тимсолидаги жадид адабиётининг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан шеъриятимизда миллий инқилоб ясаган асарларида, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғуломнинг тузум асоратида ночор қолган ва шунга қарамай, меҳнаткаш халқимиз ва инсон табиатидаги таманноларни ёниб, ҳовриқиб куйлаган манзумаларида, Шайхзода ва Миртемир, Асқад Мухтор ва Шукрулло, Мирмуҳсин ва Ҳусниддин Шариповнинг севги, дўстлик, инсонпарварлик туйғулари ҳам ёритилган, шунингдек партия ва Ленинни, жамиятни улуғлаган, пахта режаларию ижтимоий меҳнатни бамисли ҳаётдан устун қўйиб яшаган қаҳрамонлар тасвирланган ранг-баранг асарларда намоён бўлади.

Қатор ажойиб асарлар ҳам яратилган бўлишига қарамай, XX асрнинг биринчи ярми, хусусан, унинг ўрталаридаги шеъриятимизни моҳият эътибори билан, асосан, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий руҳдаги шеърлар ташкил этади. Лекин, тузум талаби ижодкорларга ўтказган тазйиқи, уларнинг халқ онги ва қалбида берган акс садосидан қатъи назар, Эл-юрт самимий, покиза туйғуларни, табиат тароватини, яшамоқ завқини куйловчи, сиёсатдан холи, оддий, тоза, тарафайнсиз шеърларга муҳтож эди. Оллоҳ инояти, ижодиётнинг ёзилмаган қонуниятими ҳаётнинг холис талаби ё, шахс табиатидаги ўзига хос қудратнинг юзага чиқишими ва ёки, шулар барисининг бирлашувидаги зарурат туфайлими, ўтган асрнинг ўрталарида адабиётимизга Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи авлоди кириб келди.

Худди шу йилларда шеъриятимизда, «баҳорий илиқлигу, наҳорий тиниқлик» намуналари кўринди: камтарлиги учун пешонасидан ўпилган пиёлалар шеърхонларга кўнгил булоқларидан меҳр сувларини узатди; перо бўлиб қуйилганидан кейингина жаҳонни забт эта олувчи пўлатлар адолат умидларини уйғотди; бир сўз билан айтганда, бу шеърларнинг асосий хусусияти сиёсат ва мафкуранинг аччиқ ҳаволарини ёриб чиқишда намоён бўлади. Булар бамисоли тонг нафасидан тўйиб-тўйиб сипқоришга муносиб асарлар эди. Булар 25 ёшда чиққан илк тўплами номини ҳам «Тонг нафаси» деб қўйган Эркин Воҳидовнинг дастлабки шеърлари эди. Ўта ижтимоийлашув, сиёсийлашув ва мафкуралашув сигараларининг захарли тутунларидан илма-тешиқ бўлиб кетган руҳий ўпкаларга – кўнгилларга бундай асарлар бамисоли тоғ ҳавосидек, денгиз эпкинларидек ҳузурбахш таъсир кўрсатди. Бундай шеърлар жамиятни, ёки ҳеч бўлмаганда, адабиётни сил касалга чалинишдан асраб қолди. Бироқ, бу – Эркин Воҳидов ижодининг илк босқичдаги барча намуналари сиёсатдан тамомила холи экан-да, деган маънони билдирмайди. Ижтимоий шеърлар Эркин Воҳидов ижодида ҳам бор, лекин улар қуруқдан-қуруқ чорлов, даъват, ҳайбаракаллачилик, яланғоч ҳолдаги тарафайнчилик кўринишида бўлмай, моҳияти ва бадиий мақсадига кўра, ҳаётда фаол яшовчи инсонни қуйлашга («Йўқ, ҳаловат истамайман, Ором билмас ёш жоним»), техник тараққиёт натижасини шунчаки мадҳ этиш эмас. уни инсон қалбининг гўзалликлари ва талаблари билан боғлашга («Космонавт ва шоир»), инсонпарварликни, инсон моҳияти қудратини қуйлашга («Ёрни гўзал қилгани сайин, Гўзал бўлиб боради инсон») бўйсундирилади.

«Юрак ва ақл», «Менинг юлдузим», «Муҳаббат», «Келажакка мактуб» сингари тўпламларига назар ташласак, бу йўналиш йилдан-йилга, асардан-асарга, китобдан-китобга шоир руҳиятида ва умуман, ижодий тамойилида чуқурлашиб, кучайиб борганини кузатамиз. Эркин Воҳидов ижодининг дастлабки босқичидан ҳозиргача яратилган асарлар шуни кўрсатадики, инсон қалбининг таманноларию («Чўққидан бир кичик тош юмаласа, Тоғни

кулатгудек сурон қилади. Кўзингдан бир кичик ёш юмаласа, Тоғдек юрагимни вайрон қилади») ўзбек қалбининг адоқсиз фалсафасидаги рухий сурат ва синоатларни («Такдир дерлар, билмам надир такдиринг, Балки олтмиш, балки юзга кирган чол..., Бошинг узра унсиз йиғлар кампиринг, Бир кўлида учи тугик дастрўмол»); бутун инсоният учун дахлдор бўлган замин дардларини; Ватан - Ўзбекистон дарди-ҳасратию ўтмиши, бугунини, миллатнинг алами, бахти-иқболи, эрки, истиқлолини; замондош, асрдош дардларини куйлаш Эркин Воҳидов шеърятининг қон томирлари ва хужайраларини ташкил этади.

Бу мулоҳазалар Эркин Воҳидов ижодиёти тамомила бекаму кўст деган маънони билдирмайди, албатта. Поэтикадаги изланишлар ва, айниқса, давр сиёсати, тузум, жамият, мафкуранинг кучли таъсирида юзага келган асарлар даврнинг беистисно барча санъаткорларида бўлганидек, Эркин Воҳидов ижоди учун ҳам бегона эмас. Эркин Воҳидов ижодида, дейлик, тарихимиз ва буюк боболаримизга мислсиз фарзандлик меҳр-муҳаббати куйланган «Ўзбегим»дан сўнг, тахминан ўн беш йил ўтгач ёзилган «Жаҳонгир ва сартарош» сингари шеърлар ҳам борлигини биламиз. Лекин, тузум мафкураси таъсири ва тазйиқида ёзилган асарларининг ҳам биронтасида Эркин Воҳидов ҳайбаракаллачиликка, офаринчиликка, ура-урачиликка йўл қўймади, кўр-кўроналикка, мадҳиябозликка берилмади. Асосини идеалга ишонч ташкил этган, бироқ ўзини етарли оқлай билган бундай асарларда ҳам шоир ижодкор ва инсон сифатидаги имонини йўқотмагани, гўзалликка, адолатга, инсонпарварликка маҳтал экани шундоққина ёлқинланиб туришини сезмаслик мумкин эмас. Эркин Воҳидовнинг ўз иқдорномаси бу масалага муносабатда холис очқич вазифасини ўтай олади: «коммунизм қуриш ғоясига чин юракдан ишонган эдим» ва бу ғояни «баъзан баландпарвоз оҳангларда бўлса ҳам, аммо беғубор ишонч-эътиқод билан куйлаган эдим. Энди кўзим очилиб билсамки, коммунизм деган жамият эртак экан» дейди шоирнинг ўзи бу ҳақда суҳбатларидан бирида («Улғайиш азоби», 1993).

Эркин Воҳидов ижоди меҳварини шўровий асарлар эмас, она халқимиз,

Ватанимиз, миллатимизга чексиз муҳаббат ва куюнчаклик, эрк, истиқлол, адолат орзулари, севги ҳақидаги адоқсиз таманнолар, инсон қалбининг чексиз-чегарасиз сир-синоати, орзу-умидлари, инсонпарварлик муаммоларини ёниб, тўлқинланиб куйлаш ташкил этади.

Эркин Воҳидовнинг бой ва ранг-баранг асарларига назар ташласак, ярим асрлик ижоди давомида шоир жамиятга ва, ҳатто, айтиш мумкинки, тузумга муттасил ва системали равишда жиддий танқидий муносабатда бўлиб келганини кузатамиз. Ўз вақтида айтилиши қийин ва ҳатто мумкин бўлмаган – жамиятнинг норасоликлари ҳақидаги айрим поэтик фикрлар йиллар ўта бориб ўз тадрижи давомида умуман, бу тузумнинг тўғри ва адолатли эканига иштибоҳ ва бора-бора, уни ҳатто рад этиш, инкор қилиш даражасига кўтарилади. Бу муаммо, айниқса, эрк, истиқлол, озодлик, истибдод ва куллик, зўравонлик ва мутеълик сингари муаммолар билан тўқинганда секин-аста, ҳатто, баъзан муаллифнинг ўз ихтиёридан чиқиб кетар даражада авж пардаларига кўтарилади. Чуончи:

Айланур чархи фалакнинг
Давридек мангу замон,
Гоҳи кажрафдору гоҳи
Золиму бадхў замон. («Замон», 1968).

Илму шеърда гоҳу султон
Лек тақдирига қул,
Ўз элида чекди ғурбар,
Зору нолон ўзбегим. («Ўзбегим», 1968).

Чамаси, ўн йил ўтгач, бу поэтик фикрлар, аста-секин, ривожланиб, янгича, янада чуқурроқ ижтимоий аҳамият касб этувчи поэтик фикрларга айланади:

Кўрқувнинг кўзи катта,
Юраги кичик бўлур,
Кўрқув зўр келган юртда

Арслонлар кучук бўлур (1977).

Кўрқув, кўрқувдан туғилувчи қуллик даҳшати ҳақидаги фикр, шу тариқа шоир дунёқарашида, юрагида сўнгги деярли ўттиз йил давомида тўлқинланиб келишини кузатиш мумкин. Бунга унинг алоҳида шеърларию хатто «Рухлар исёни», «Истамбул фожиаси» каби дostonларидан тортиб, сўнгги босқичдаги «Қуллар ичра энг бечораси, Юрагимда макон тутган қул» деган шеъри далил бўла олади. 70-йиллар ўрталаридан кўринган бу исёнкор фикрлар «Арслон ўргатувчи» шеъридан эътиборан эрк, истиқлол масаласи Эркин Воҳидов ижодида энди яширинган, махсус тағқатламли йўналишга айлана бошлаганини кўрсатади. Бу шеърлардан бошлаб исёнкор рух, мутеъликдан зорланиш ўткир ва кескин равишда жаранглашга ўтади.

1980 йили шоир «Муҳаррир» шеърини ёзди.

Нега менга ҳадеб танбеҳ берасан,
Нега ўз ҳолимга қуймайсан, ахир!
Нега ҳар сўзимдан айб қидирасан,
Беомон, ноинсоф, қаттол муҳаррир.

Гап гўё муҳаррир ҳақида кетаётгандек. Асарни ўқиш давомида синчков шеърхон кўнглидан гап фақат у ҳақда эмас шекилли, деган иштибоҳ ўта бошлайди. Шеърдаги ўз ҳолига қўймаслик, қаттоллик ҳақидаги поэтик ундовлар кишида шундай фикр уйғонишига сабаб бўлади.

«Холис» хизматингни, биродар, қўйгин,
Илтимос, керакмас, менга ёрдаминг.
Минг хил тафтишлардан, рост айтсам, тўйдим,
Жонга тегиб бўлди қизил қаламинг, -

парчасини ўқигач эса, юқоридаги иштибоҳимиз тўғри эканига ишонч ҳосил қилабошлаймиз. Айниқса, «қизил қалам» образи бу фикрни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Охирги тўртликдаги:

Қачон бу зулмдан бўлурман озод,
Қачон тугар экан бедодлик ахир, -

мисраларини ўқиб эса, ҳайратимизни яширолмай қолишимиз табиий. Хаёлимизга дарҳол бир фикр келади: «Наҳотки, шоир ўз дардини, нияти, мақсадини бу қадар очик, тўғридан-тўғри айтишга журъат этган бўлса? Журъат этган бўлса этгандир, лекин, наҳот, бу мисраларни босишга ўша давр ҳам журъат этолган бўлса? Лекин шоир ҳам, давр ҳам анойилардан эмас эди, албатта. Шоир охирги икки сатрда ниҳоятда усталик билан цензурадаги беткай шубҳа-гумонни тарқатиб юборишга муваффақ бўлади:

Афсуски, ҳеч кимга деёлмайман дод,
Чунки мен ўзимман ўша муҳаррир...

Бу асар ёзилганидан бир неча йил ўтгач, Эркин Воҳидов шеърларидан бирида эрк ва озодлик ғоясини янада жиддийроқ кўндаланг қўяди:

Куллуқ қил демасман,
Юрт тупроғин ўп,
Унга куллар эмас, фидолар керак.
Унинг сен-у мендек шоирлари кўп.
Буюк элга энди даҳолар керак.

Абдулла Қаҳҳор: «Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман», - дегани учуноқ нечоғлик даккига учрагани барчамизга маълум. Ўткирлиги, жанговарлиги, исёнкорлиги жиҳатидан ундан кам бўлмаган, шакли-шамойили жиҳатидан салкам поэтик прокламация даражасидаги юқоридаги шеър, аслида, моҳият-эътибори билан замондошлар, миллатдошлар юрагига ташланган уруғлар эдики, бу уруғлар янги авлоднинг Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Асқар Қосимов сингари вакиллари ижодига ўз самарали таъсирини кўрсатди. Бу 80-йиллар аввалидаги шеъриятимизда айтилган ниҳоятда жиддий гап эди. Тўғри, шеър давомида муаллиф асардаги асосий ғоя нишабини инсонпарварлик, қадр-қиммат ва бу масаладаги ворисийлик томон буриб юборгандек бўлади. Бироқ асарнинг бу кейинги қисмига етарлича узвий боғланмаган аввалги парча шеърхон қалби ва тафаккурида ўзининг асл маъносидаги кудратини сақлаб қолади. Шеър ўзининг шу фазилати билан аҳамият касб этиши баробарида, 80-йиллар

аввалининг наинки ўзбек, балки ўша даврдаги кўпмиллатли шўро жумҳуриятлари учун ҳам бир хил аҳамиятга молик қимматга эга эди, деган хулоса чиқаришга асос беради.

80-йилларнинг ўрталарига келиб шоир вируслар баҳонасида ёзган шеърларидан бирида (шеър профессор Шабот Хўжаевга бағишланган) энди, жамиятдаги қатор норасоликларни танқид қилгандек бўлиб туюлса-да, аслида бу жамиятни салкам рад этиш, инкор этиш даражасига бораётганини кўрсатди. Шеър ниҳоясидаги уйғонган бўроннинг олқишланиши шундай дейишга асос беради.

«Матмусанинг чархпалаги»даги терс айланаётган чархпалак эса, тўғри йўлдан бориш ўрнига, умуман тескари йўлга тушган, тўғрироғи, шундай йўлга туширилган тузумга ишора эди. «Қумурсқалар жанги»да шўро жамиятидаги интернационализм асосидаги сохталиклардан тортиб, «мақсадимиз шу нарвондан етмоқ эди осмонга» сингари мисраларда коммунизм ҳақидаги ғоялар, белгиланган йўл-йўриқларнинг салкам бангихаёл бўлганига ишора қилинади. Бу шеърда «Темучиндек кўзи қисик» бўлган, иши билан гапи тўғри келмайдиган «даҳо» кескин танқид қилинганини эслайлик. Айтиш мумкинки, бу – умуман шўро шеъриятида ўтган асрнинг 70-йиллари ўртасида, ҳатто, пролетариат доҳийси кескин фош этилгани камдан-кам учрайдиган ҳолатлардан бири эди.

Ватан ҳақида ёзиш ҳақиқий, ўзига талабчан шоир учун ўта масъулияли, машаққатли вазифа. Чунки бу мавзуда сенгача ўтган барча улуғ шоирлар бир-биридан гўзал шеърлар битиб кетишган. Уларни такрорламай, улардан ўтказиб ёзишнинг ўзи бўладими? Қолаверса, шўро даврида Ватан ҳақида, унинг олам-олам ҳасрати ҳақида бор гапни, дилингдаги бор дардни очик ёзолмасанг... Бироқ, ҳақиқий шоир бу ишнинг уддасидан имкон қадар чиқмаслиги, ҳатто имконсизликдан янги имконлар яратмаслиги мумкин эмас. Бусиз унинг ўз виждони олдида яшаши ҳам жуда оғир бўлиб қолади. 1974 йилда Эркин Воҳидов «Ўзбекистон» номли фахрия ва «Илтижо» номли каттагина ҳажмли шеър ёзди. Шўролар от устида мустаҳкам ўтирган давр.

Ўзбекистоннинг ярим асрлик тўйи. Шу боис уларда лирик қаҳрамон тилидан айтилган «Иқбол пешонамга битган ошёним - Ўзбекистонитм», «Невада «Аврора» бонг урди охир» каби бебаҳо замонун макон учун шукроналар кўзга ташланади ва бу, табиий ҳол. Лекин Эркин Воҳидовдек шоирнинг ўз асарларида шу руҳ билангина чекланиб қолиши мумкин эмас эди. Ватан дарди-ҳасратини, аламларини, армонларини умидларини ҳеч ким шоирчалик чуқур ва теран ҳис этолмайди. Лекин, ҳамма гап истибдод даврида бу дардни асарда нечоғлик ёритишни уйдлашди. Эркин Воҳидов «Ўзбекистон» ва «Илтижо»да буни гўзал равишда ифодалай билади. «Илтижо» шеърида:

Мен яралган макон эмасдур жаннат,
Мен туғилган замон эмас пурсафо.
Нуру адолат бор, зулм ва зулмат,
Жафою заҳмат бор, фароғат сафо...

дейилса, «Ўзбекистон» фахриясида:

Умринг эгиз бўлди андуҳ-аламга
Орзуларинг бари афсона бўлиб, -

деган фикрни айтади.

Бу мисраларни ўқиган китобхонда, наҳотки, бундан 32 йил аввал шоир Ватан дардини, Ватан ҳақидаги ўз дардини, Истиқлол, мустақиллик орзуларини бу қадар очиқ ва аччиқ айта олган бўлса, деган фикр уйғониши мумкин. Ҳамма гап шундаки, шоир бу исёнкор фикрларни айтиш йўлини топади. Шоир биринчи мисолдаги тўртлик ўртасида:

Бунда бордир фақат кураш ва меҳнат,
Маслаклар жангги бор, бор ҳирсу зако, —

мисралари билан гўё, икки тузум ўртасидаги аҳволга ишорат қилаётгандек бўлади. Аслида бу асосий мақсадни айтиб олиш учун қўлланган «йўл», холос. Мақсад эса, шўролар замонию маконига доир юракда тўлқинланиб ётган зулмни тўкиб солиш Эдики, бу поэтик ниятнинг ўқувчи томонидан тўғри англанишига шоир ишонади.

Иккинчи парчада ҳам шу айтилган фикр билангина тўхталинса эди,

Ватаннинг барча орзулари афсонадир дегани учун шоир кўрадиганини кўрар,
ёки, ҳеч бўлмаганда, асари босилмай, оладиган даkki-дашномларидан
бенаиб қолмас эди. Лекин, шоир юқоридаги фикрдан сўнг:

Барчиннинг кўксига қолган армоним –

Ўзбекистоним, -

деб, гўё орзунинг афсоналигини Барчин замонига ошириб
юбораётгандек бўлади. Зукко шеърхон эса, бу парчадан ҳам ўзига керакли
маъно-мақсадни уқиб олишига шоир ишонади. Буни фақат юрак ютибгина,
катта жасорат ва маҳорат туфайлигина амалга ошириш мумкин эди.

Ватан, миллат, эрк, озодлик, истиқлол сингари буюк ғоялар шоирнинг
фақат юқоридаги каби айрим асарларида ўқтин-ўқтингина эмас, диққат билан
қаралса, ярим асрлик ижодининг деярли барча босқичларидаги асарларда
ўзига хос тизим, бири иккинчисини бойитувчи, давом эттирувчи изчиллик
сифатида зухур топишининг гувоҳи бўламиз. Чунинчи, 30 йил аввал ёзилган
«Арслон ўргатувчи» шеъридаги Арслоннинг ўз ўргатувчисига айтаётган
гапларига эътибор беринг:

- Ожиз одам!

Бас, бошимда қамчи ўйнатма!

Кўксимдаги ухлаб ётган ҳисни қўзғатма!

Ҳаддан ошма!

Ўз бошингга ўзинг етарсан,

Этларингни нимта-нимта қилсам, нетарсан!

Қуйироққа бориб, шоир мақсадини янада кучайтиради:

Сен бир нўноқ масхарабоз,

Пасткаш бозингар!

Шуҳратга маст,

Ўз ҳолини билмаган басир!

Номард тақдир

Мени қилди кўлингга асир.

Арслонни гапиртириш баҳонасида шоир масалани янада теранроқ ва

чукурроқ кўяди:

Э, ивишиқ кўкрагини
Завқ билан кериб,
Шер зотини масхарабоз
Қўлига бериб,
Мард ҳолидан
Роҳат олиб қилган хандалар.
Лаънат сизга,
Тамошабин, гумроҳ бандалар!

Асар ниҳоясига бориб, арслон ўргатувчи арслонга қарата, ҳолатимни тушун, мендан кўп аччиғланма. Чарх олдида икковимизнинг аҳволимиз деярли бир хил, деса-да, булар, эҳтиёткорлик усуллари бўлиб, ўқувчи учун муаллифнинг асл мақсадларини тушуниб олишга монъелик қилмайди. Айни вақтда, бу мисралардаги мақсад-маъноларнинг ҳам поэтик кучини йўқотмаган ҳолда бошқа, янада чуқур мақсадларнинг амалга оширилиши шоирдан юксак санъаткорликни талаб этишини яхши биламиз.

Шоир Эрк ва истиқлол ғояларини йирик жанрдаги асарлари – дostonларига ҳам чуқур сингдиради. Бунинг учун биргина «Рухлар исёни»га назар ташлашнинг ўзи кифоя. Асар Покистон ватанпарвари шоир Назрул Исломга, бу халқнинг эрк ва озодлик учун олиб борган курашига бағишланган эса-да, унинг моҳиятини фақат шу доира билангина челаб қўйиш мумкин эмас. Суҳбатларидан бирида Эркин Воҳидовнинг ўзи Назрул Ислом тимсолида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир каби шоирларимиз сиймосини ҳам гавдалантирганини айтган эди. Қўшимча равишда бу сиймолар қаторига Эркин Воҳидовнинг ўз номини ҳам қўйса, назаримда, муболаға бўлмайди. Гап шундаки, Назрул Ислом юрагидан отилиб чиққан ва унинг тилидан баён қилинган аксар ўтли, оташнафас, истиқлол ва озодлик руҳи билан йўғрилган фикрлар, айни вақтда, асар муаллифининг ўзига ҳам дахлдор. Фитрат бир вақтлар миллат ва Ватан дардларини айтиш учун Туркистон воқеаларини «Чин севиш» ва «Ҳинд

ихтилолчилари»да Ҳиндистонга кўчирганидек, Эркин Воҳидов ҳам 1978-1979 йилларда худди шу адабий приёмга мурожаат қилди. Покистондаги тарихий ҳақиқатни акс эттиришдан ташқари, ўз қалб туғёнларини Назрул Ислом тили орқали ифодалади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун «Рухлар исёни»нинг айрим парчаларига назар ташлаш кифоя:

Шоирни у туғилмасдан

Гадо қилган эдилар.

Ўз юртида

Ўз юртидан

Жудо қилган эдилар.

Салкам йигирма беш йилдан кейин (1991) Эркин Воҳидов озод замонларга келиб, дostonдаги бу ғояни «Ватанда беватан бўлдим» шеърида янада ривожлантириб, энди эмин-эркин, очиқ-ойдин айтиш имконига эга бўлди:

Агарчи исмим Эркин

Эрки йўқ, банди кишан бўлдим,

Кўзим боғлиқ, дилим доғлиқ,

Тилим йўқ, бесухан бўлдим.

Муаззам Сайхуну Жайхун

Лабида ташналаб қолдим,

Кийинтирдим жаҳонни,

Жисми урён, бекафан бўлдим.

Чекибдур Бобиру Фурқат

Ватан ҳажрида афғонлар,

Мен эрсам, воҳ, не ғурбатким,

Ватанда беватан бўлдим.

Эркин Воҳидов ижодида ҳозирги жаҳон шеъриятида муносиб ўринни эгаллай оладиган асарлар оз эмас. Афсуски, бундай асарларни кенг

миқёсларда эътироф этилаётган асарлар билан қиёсан ўрганиш, бундай шеърларнинг поэтик жозибаси, гуманистик моҳиятини халқаро миқёсда манаман деб баҳоланаётган шеърият намуналари билан қиёсан таҳлил этиш тажрибаси ва тамойили бизда ҳанузгача оёққа туролмай келаётир. Ҳолбуки, «Кардиограмма», «Инсон», «Қўллар», «Тирик сайёралар», «Она тилим ўлмайди», «Бонг уринг», «Максим Горький билан суҳбат», «Қумурскалар жанги», «Яхшидир аччиқ ҳақиқат» сингари шеърлар Эркин Воҳидов ижодида талайгина. Мана шулардан бири - «Тушлик танаффус» шеърига назар ташлайлик.

... Бир оила. Бутун умр бирга яшаб ўтган эр-хотин. Лекин, ниҳоятда бахтсиз. Чунки хотин ношукур, ноқобил, нотавон. Бундай оила ҳаётда кўплаб топилиши, асарда айтилганнинг бошқачароғи - хотин ўрнида эр ҳам шундай бўлиши мумкин эди. Лекин, гап ҳозир бу ҳақда эмас. Гап Эркин Воҳидовнинг барчамизга ҳаётдаги деярли аксиома даражасидаги маълум кўрғилик бўлиб кетган ҳодиса моҳиятидан янги бир жавҳарни кашф этиш ва уни поэтик заргарлик билан тасвирлаб бера олишида. Кўримсизгина, ночор ва муштипар аҳволга тушиб қолган, хотини билан ниҳоятда бахтсиз ҳаёт кечирган эр вафот этгач маълум бўладики, у ҳам ўзига хос тарздаги сериқбол дамларни бошдан кечирган, ўзига хос тарзда бахтли бўлган экан. Бу ҳолат унга умр шомининг адоқларига яқин беш йил давомида ишда тушликка чиққанда насиб этган. Фақат тушлик танаффусга чиққандагина у ўзини, дардию дармонини, бутун борлигини тўғри тушунадиган аёл билан учрашиб, сўзлашиш бахтига муяссар бўлган. Ўзи ҳам у аёлнинг орзу-армонларини дил-дилдан ҳис эта олгани боис унинг юраги тўридан ўрин эгаллаган. Бундай дамларда у ўз уйидагидек ношуд, нотавон, кўримсиз бўлмаган, истарали, ёқимли, кўзларида олов порлаган. Чунки у бундай онларда бахтли эди. Лекин, афсуски, фақат умр шомидаги тушлик танаффусларда, холос.

Шеър мазмунини айтиб бериш танқидчи учун жиддий камчилик эканини билсам-да, атайин бундай қилишимнинг боиси, поэтик жиҳатдан ҳам ниҳоятда таъсирчан ва гўзал бўлган бу асарнинг миллий ўзига

хосликларини эътироф этиш билан бир қаторда, унинг умумбашарий ва ўзига хос гуманистик фазилатларини ҳам таъкидлашдан иборат.

«Тушлик танаффус» сингари асарлар жаҳон тилларига ўгирилса, кенг миқёсдаги шеърят ихлосмандларига, агар ҳассос ва маҳоратли режиссёрлар томонидан кино ленталарига туширилса, кўп мамлакатлардаги санъатсеварлар аудиториясига манзур тушишига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Эркин Воҳидовнинг ўзбек таржима адабиёти равнақиға ҳам катта ҳисса қўшиб келаётганини таъкидлаш зарур. Китобхонлар Гёте, Блок, Есенин, Светлов, Твардовский, Ҳамзатов асарларини Эркин Воҳидов туфайли ўзбек тилигига эмас, ўзбек дили билан ҳам ёзилган асарлардек ўқишға муяссар бўлдилар. Куч-қувватни айнаи оригинал асарларға сарфлайдиган вақтда қандайдир таржималар билан шуғулланиш тўғримиқан, Есенин шеърларидаги таржималарда керагидан ортиқ эркинликка йў қўйилган сингари иштибоҳларни вақт аталмиш ҳакам кўп ҳам тасдиқламади. «Фауст» таржимаси Эркин Воҳидов ижодий имконияларини янада чуқурлаштириш ва кенгайтиришда муҳим роль ўйнади. Есенин таржималари йигирма ёшида маҳлиё бўлган авлод бугун олтмишға бориб қолди, лекин бу маҳлиёлик ортса-ортяптики, камаймаяпти. Таржимада нуқсонлар бўлиши табиий, нуқсонсиз таржима йўқ. Лекин, севимли чехрадаги кичкинагина жароҳат ўрни нуқсон эмас, фазилат бўлиб кўринганидек, бундай ҳол таржимаға ҳам бегона эмаслигини унутмайлик. Эркин Воҳидов таржималари алоҳида-алоҳида тадқиқотларға, «Фауст» таржимаси эса, махсус илмий умумлашмаларға муносиб.

Айтишларича, Гёте «Фауст»нинг оригиналдагидан кўра, француз тилидаги ўғиригини ўқишни хуш кўрар экан. Есенин мабодо ҳаётға қайтиб келиб, ўзининг айрим асарларини ўзбек тилида ўқиб-тушунса борми, Гётенинг аҳволиға тушмаслиги муқаррар деб ким айта олади? Буюк Чарли Чаплин ўз қиёфасидаги актёрлар танловига яширинча кириб олиб, олти мусобақадош ичида учинчи ўринни эгаллаган. Бадий адабиёт тақлидчиликдан иборат эмас, албатта. Лекин адабиёт ва таржима учун

Чаплин билан боғлиқ ходиса муайян хулосалар чиқаришга туртки бера олади.

Эркин Воҳидов ижоди ҳақида гап борар экан, шеърхонлар ҳам, мутахассислар ҳам якдил равишда унинг замонавий адабиётимизда арузни, ғазални қайта тиклаганини, ғазал деярли инкор этилиб турган бир пайтда маҳорат ва матонат билан бу жанрга муҳаббат ва садоқат кўрсатганини эътироф этадилар. Бундан 30-40 йил аввал айрим ғазаллари учун, ўрни келганда. Не-не Дакки-ю, не-не дашномларга чидаганини-ку, асти қўяверинг. Шуларни ўйлаб, асл шоирликнинг мақоми қувонч ва шуҳратдан ҳам кўра, аслида сабр ва чидам эмасмикан, деб ўйланиб қолади, киши. Тўғри, ғазал Эркин Воҳидовга катта шон-шуҳрат келтирди. Лекин Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий асарлари мавжуд эканига қарамай, Эркин Воҳидовнинг ўзи ҳам ҳозирги замонамизда ўзбек тупроғида ғазалга яна қайтадан шуҳрат келтирди, унинг шуҳратига шуҳрат қўшди, десак муболаға бўлмайди. Гап фақат шаклдагина эмас, бу мумтоз шакл воситасида берилаётган фикр гўзаллигида, шу гўзал фикрни юзага чиқаришдаги жозибада. Зотан, Эркин Воҳидов ғазаллари пайдо бўлган вақтда замонавий ўзбек адабиётига аруз ҳам, ғазал ҳам бегона эмасди. Бу вақтда Чархий, Ҳабибий, Собир Абдулла, Восит Саъдулла қаламларига мансуб кўпгина замонавий ғазаллар мавжуд эди. Бу йилларда Абдулла Орипов ҳам қатор дилбар ғазаллар яратди. Жамол Камол бу йўналишда қатор муваффақиятли асарлар ёзди. Лекин улар орасида Эркин Воҳидов ғазаллари шуҳрат топди. «Барча шодлик сенга бўлсин», «Узум», «Ғунча», «Сенга бахтдан тахт тиларман», «Ёшлигим», «Уйғотмагил», «Дўст билан обод уйинг», «Рашким», «Ширин», «Рубобим тори иккидур», «Севги» сингари ўнлаб ғазалларни ёд билмаган ёшлар, қўшиқ қилиб қуйламаган санъаткорлар қолмади, ҳисоб.

Талабчан танқидчи нигоҳи билан назар ташлаганда, уларда жиддий бир янги гап йўқдек, ишлатилаётган бадий санъатлар, образлар ҳам у ёки бу даражада тажрибада мўл қўлланилгандек ва, нафсиламрини айтганда, аслида ҳам шундай. Лекин, шунга қарамасдан, кенг шеърхонлар, санъаткорлар ва

аксар талабчан танқидчилар ҳам бу ғазалларни наинки кўз, кулоқ, тафаккур, балки, айти вақтда, юраклари билан ҳам қабул қилдилар ва олқишладилар. Ўз-ўзидан «Нима учун?» – деган ҳаққоний савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш қийин эмасдек туюлса-да, жиддийроқ ўйлаб кўрсангиз, унга жавоб топиш ҳам осон эмас. Мушоҳада асносида ҳар ким ўзига жавоб топаётгандек бўлади. Бу жавоблар баъзан, ҳатто, бир-бирига зид эканлиги билан ажабланарли бўлиши мумкин, лекин улар жавоб бўлганликлари учуноқ эътиборни тортишга ҳақли. Менинг ҳам ўзимча топган жавобим шу бўлдики, Эркин Воҳидов ғазаллари шеърят олдида доимо қўйилиб келган қонуниятлардан бирини бамисоли янгилаётгандек бўлади. Яъни, шеърда, хусусан, ғазалда янгилик керак, янги гап зарур, янги санъатлар, тасвирий воситалар муҳим, лекин уларни излаш жараёни кечиб, баъзан топилгани, баъзан топилавермагани ҳолда анъанавий шакл, мазмун, образларга янги даврда янгидан мурожаат этилганда ҳам элга, юртга, даврга манзур асарлар яратилиши мумкин экан. Қачонки бу асарларга *янги руҳ инса, янги руҳ сингса*. Бундай ҳолларда асарнинг қиммати, аҳамияти, таъсир кучи, гўзаллигини ана шу *янги руҳ* кўтариб туради. Асарнинг томирлари ва хужайралари ана шу янги руҳият билан тўйингани тақдирдагина тарихан муқобил йўсин ва даражадаги асарлар мавжуд эканидан қатъи назар, шу хислатлари туфайли ҳам улар янги, гўзал асардек қабул қилина оладилар. Зеро, ҳақиқатан ҳам булар янги асарлардир. Бамисоли, ўтган асрларда, дейлик сендан ақллироқ, донороқ одамлар ўтгани билан, ҳозир, шу кунда яшаётган сен янги руҳиятинг, янги вужудинг билан бошқа янги инсон бўлганинг каби.

Назаримизда, асосан ана шу руҳият ҳаволаридаги тиниқлик, гўзаллик, теранлик боис устоз шоирлар Чархий, Ҳабибий, Собир Абдулла ғазалларига нисбатан Эркин Воҳидов ғазаллари серфайзроқ, учқурроқ қанотли бўлди. Бу – биринчидан. Иккинчидан, мумтоз ғазалларнинг тушунилишидаги қийинчиликлар, услубдаги айрим мураккабликлар, тилдаги форсий-арабий сўз ва ибора-изофаларнинг кўплиги, тасаввуфий образлилик, санъатлардаги

ўта кўчимлилик ўрнини Эркин Воҳидов ғазалларида худди шу куннинг тушуникчилиги эгаллади. Аруз ва ғазалда худди шу осон ва эркин тушуниш масаласи муосир ўзбек ўқувчиси билан мумтоз шеърят ўртасида муайян девор бор эди. Эркин Воҳидов ғазаллари ана шу деворни кулатди. Дастлабки, бармоқдаги шеърларида XX аср ўрталаридаги ўзбек шеърятига «баҳорий илиқлигу, наҳорий тиниқлик» кириб келганидек, ғазаллари орқали ҳам мумтоз шаклли янги замон шеърятимизга ана шундай хосиятлар кириб келди. Эркин Воҳидовнинг муосир ўзбек шеърятдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида гапирилар экан, мана шу икки моментни назардан кочирмаслик керак бўлади. яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бу фикр шоир асарларининг мазмуний йўналиши, ижтимоий хоссаларигина эмас, шоир асарларининг бадииятига, поэтикасига ҳам дахлдор. Эркин Воҳидов XX аср ўзбек шеърятини поэтикасини янги жозибалар билан тўйинтирган санъаткордирким, бу масалани алоҳида ва махсус ёритиш алоҳида ва жиддий тадқиқотларни талаб қилади.

Эркин Воҳидов, арузда анъанавий руҳдаги ишқ-муҳаббат, одоб-ахлоқ муаммоларига доир ғазаллар ёзиш билангина чекланмади. Бу йўналишда у «Ўзбегим», «Қўллар», «Инсон» сингари қатор қасидалар ҳам ёздики, улар янги замон муаммоларига анъанавий шакллардаги фаол поэтик муносабат бўлиб, улкан умуминсоний-гуманистик ғояларни ёритиш жиҳатидан XX аср ўзбек шеърятининг сара намуналари қаторидан жой ола билди.

Буюк асарларнинг танланган шакли ё ўзини кўп ҳам сездирмайди, ё айни шу шаклнинг танлангани асарнинг муваффақиятини белгилашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Эркин Воҳидов ижодининг ва, умуман, минг йиллик ўзбек адабиётининг гултож асарларидан бири «Ўзбегим» қасидаси дунёга келганида Абдулла Ориповнинг машҳур «Ўзбекистон»и яратилганига, янглишмасам, икки йил бўлган эди. Тўғри, бирининг меҳварида Ватан, бошқасида унинг эгаси туради, лекин моҳият-эътибори билан олиб қараганда, ҳар иккаласида ҳам бош мақсад тарих ва юрт фарзандлари сиймосига мурожаат орқали очилади. Лекин, ҳозир гап бу ҳақда эмас.

Демоқчимизки, бу асарни ёзишга киришишдан аввал Эркин Воҳидовда Абдулла Ориповни маълум маънода такрорлаб қўйиш хавфи йўқ эмас эди. Фикримизча, агар бу асарда ҳам бармоқ вазнига асосланилганда мазкур хавфда батамом қутулиш мушкул бўларди. Шу маънода, «Ўзбегим»да танланган йўл, шакл, вазн ўзини тўла оқлаган.

ЗАМОН ВА АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИ

Замон ва Абдулла Орипов шеърияти деган мавзу хусусида мулоҳаза юритиш бу – биз яшаётган замондаги улкан ҳодисаларнинг шоир ижодида қолдирган изларини эътироф этиш ёхуд шоир дунёқараши ва асарларида замондаги муҳим жараёнлар ёритишдангина иборат бўлмай, ана шуларнинг таъсири натижасида Инсон қалби ва тафаккурида рўй берган силжиш, ўзгариш ва янгиланишлар, қувонч, азоб ва идеалларнинг қай даражада бадий гавдалантирилгани ҳамда акс таъсир тарзида жамият, замондошлар қалби ва шуури қай даражада таъсир ўтказганини аниқлашга ҳаракат қилишдан иборатдир.

Жаҳон фалсафасида замонга: ҳодисалар, жараёнларнинг кетма-кет ва давомийликда содир бўлиши, деб таъриф берилади. Бадий адабиёт нуқтаи назаридан эса, замон деган тушунчага бирмунча бошқачароқ ёндашамиз. Энди, замоннинг асосий хусусиятини ҳодиса жараёнларнинг ўзигина эмас, шу ҳодиса ва жараёнларни келтириб чиқарган ва, ўз навбатида. Уларга таъсир этган инсон, унинг тафаккури ва қалби ташкил этади. Бадий адабиётда. Дейлик. Шеъриятда **замон** инсон тафаккури ва қалби; тузум, жамият, мамлакат, кенгроқ олганда, инсоният ҳаётининг муайян тарихий босқичидаги яшаш тарзи ва дунёқарашда салбий ёки ижобий ўзгаришлар ясаётган, эврилишлар пайдо қилаётган замон ҳодисаларига шоир муносабати ҳамда шу муносабатнинг акс садоси тарзида намоён бўлаётган бадий дунё сифатида зуҳур топади.

Абдулла Орипов ўзбек шеъриятига XX асрнинг 60-йилларида кириб келди. Унинг асарлари билан ўзбек шеъриятига мураккаб инсон, унинг қалби ва идеаллари билан алоқадор мураккаб муаммолар кириб келди. Тўғри, бу босқич ўзбек шеъриятида, дейлик. Е.Евтушенко асарларидаги Чехословакияга қўшин киритилиши муносабати билан умуман шўро қиёфасидаги босқинчилик кескин фош этилган: “Танки топгай Прагу, Танки топгай “Правду” каби очиқ, исёнкор руҳ сезилмаса-да, ўзбек шеърияти, хусусан, Абдулла Орипов учун ҳам замоннинг энг долзарб муаммоларини

бадий талқин этиш, талқин этганда ҳам, янгича бадий оҳорларда кўтариб чиқиш муҳим саналади.

Замон шеърляти, шўро поэзияси Инсоният бошига катта фалокатлар келтирувчи урушни а уҳаннос солганча қоралаб, ёмонлаб турган бир вақтда, А.Орипов бу ғоянинг янгича бир бадий талқинини топа олди.

Асрим, самоларда ёқолдинг чирок,

Юлдуз қилиб отдинг осмонга ўзни.

Қўзғата олмадинг ўрнидан бироқ,

Аскар елкасида турган юлдузни, -

деб ёзди шоир улкан бир ижтимоий маънони лирик оҳангда бундан деярли 45 йил аввал (1965).

А.Орипов учун замоннинг ана шундай – бани инсоният учун муҳим муаммоларини куйлаш, “она сайёра”, “Генатикс” каби башарий шеърлари ҳам хос бўлсада, унинг ижодига ўз халқи, ўз Ватанининг замон бағрида нола чекиб ётган дардларини куйлаш ва бадий акс эттириш муҳимроқ ўрин тутишини кузатамиз.

Бундан 50 йил аввал ёзилган (1962) “Куз хаёллари”даги

Бир ҳикмат ўқийман ҳазонлардан мен:

“Яшагин-у бироқ япроқ бўлма сен”, –

дейилган мисралардаги дард, табиат манзарасидан кўра ўз халқининг ўзгалар оёғи остида ҳазондек эзилмаслигини иташ замиридан чиққан нолалар эди.

А.Ориповнинг шўро даврида ёзган кўплаб шеърларида коммунизм улуғланганини, коммунист қиёфаси кўкларга кўтарилганини, Ленинга жуда катта эҳтиромлар кўрсатилганини кўрмаслик мумкин эмас. Лекин, бундай замонасоозлик фақат А.Орипов эмас, умуман тузум ва шўро адабиётининг касали эди.

Лекин, шоир ижоди тарихи шуни кўрсатадики, ҳатто шўро мафкураси энг авж олган паллаларда ҳам бу масалага у кўр-кўрона ёндашган эмас. Улуғ, буюк деб кўкларга кўтарилган ғояларга иштибоҳ шоир ижодининг деярли барча босқичлари учун хосдир. Мана биргина “Чол ва коммунизм” қиссаси

(1965) шеърига назар ташлайлик. Кимдир шеърда коммунизмга чексиз садоқат куйланган, дейиши мумкин. Мен эса, шахсан, асарда бунинг аксини кўраман. Ёдингизда бўлса, асарнинг қайси бир лавҳасида чол хаёлидаги коммунизмни қуриб бўлай, деганда, нос кургур хумор қилиб қолади. Шоир ёзади:

Алам қилмайдими, бир отим нос деб,

Қайтиб келсанг, ахир коммунизмдан.

Кўп ўтмай чолнинг тилидан айтилган яна, ушбу гапларни ўқиймиз:

“Отимни бошқатдан қўйганим бўлсин,

Ўша коммунани қурмасам агар”.

Шеър ниҳоясида, яқинда чол томонидан “умумдастурхонда умумзиёфат” берилгани айтилади. Бу хабар ҳам, ҳарқалай, шоир идеалидаги коммунизм ҳақидаги тушунчанинг ҳаётдаги реал асослари анча заиф бўлганига ишора қилмаяптими, деган таассурот қолдиради.

Шоирнинг коммунистларни улуғлаган шеърлари оз эмас, дедик. Тўғри. Лекин унинг “Сафлар поклиги деб” номли шеърида қуйидаги каби мисралар ҳам бор.

Коммунист, оҳ, менинг жафокаш иним,

Жаҳоний ғам билан машғул бир инсон.

Афсус, сафингда бор қанча беқўним,

Афсус, сафингда бор қанчалаб нодон.

Шўро сиёсати, мафкураси от устида ўтирган бир пайтда бундай мисралар, бундай шеърларнинг ёзилиши Абдулла Ориповни XX асрнинг улкан жасоратли ва журъатли ижодкорлари қаторида туришга ҳуқуқ беради.

Замон ва Абдулла Орипов шеърияти деган мавзуда сўз борар экан, шоирнинг баъзан ғайриихтиёрий равишдаги башоратлари, беихтиёр равишда “онг оқими” тарзида тушган мисраларига: ҳам қойил, ҳам ҳайрон қолмасликнинг иложи йўқ. Шоирнинг Ленин 100 йиллигига бағишлаб ёзилган юксак пафосли, ҳис-ҳаяжон билан тўлиб тошган бир шеъри бор. Уни шоир ихлосмандлари яхши биладилар. Унда шўролар ҳокимиятининг

асосчиси ва пролетариат дохийси юксак мақомларда улуғланган, албатта. Зотан, шеърп, 1969 йил ёзилган. Лекин асарнинг ҳайрон қоладиган жойи шуки, шеърни ўқиш давомида, асар ёзилган замон Ленин 100 йиллиги арафаларигина эмас, худди, айнан ҳозирги кунларимиз, яъни асар ёзилганидан салкам ярим аср кейинги ҳолатлар ҳам ўзининг реалистик ифодасини топгандек таассурот қолдиради. Мана эшитинг:

Баъзан ёмон от қолур, яхши одамдан ҳатто,
Қай бир ёвуз кимсани яхши дерлар эрта кун.
Наҳот, дейман, дунёда, собит нарса йўқ асло,
Наҳотки етукликнинг тимсоли йўқ бус-бутун.
Дейдилар, ҳар замоннинг бордир ўз тарозиси,
Оҳ, нақадар рост эрур ушбу буюк ҳақиқат,
Мангулик салтанатнинг қанча-қанча кўзгуси,
Офтоб олдида шамдай ялтираб қолди фақат.

...

Ҳа, садақа кам эрур мангулик халтасида
Пайҳон бўлур саройлар, қанча юксак ққабрлар,
Гоҳ оддий тасодифнинг оддий бир ҳамласида
Капалак қанотидай учиб кетар қасрлар...
Балки замонлар ўтиб, даврлар шамолида,
Совурилар қанча зот, яна қанча буюклик,
Ўйлайман мангуликнинг ойнаи жамолида,
Ким қоларкан севгидай абадий ва суюклик

Шоир бу мисраларни Ленингача бўлган тожу-тахтлар ҳақида ёзипти, сўнгроқ бориб, асар ниҳоясида Ленин ана шундай абадиятга дахлдор, демоқчи бўлади. Лекин тарих кўрсатдики, Лениннинг ўзи ҳам худди юқоридаги мисраларда айтилганидек, абадиятга номуносиб бўлиб чиқди.

Абдулла Орипов замондаги воқеа-ҳодисаларни эмас, шу воқеа-ҳодисаларнинг замондошлар қалбида қолдирган изларини тасвирлайди ва ўз ниятларини абадийликка дахлдор маънавий муаммолар билан узвий

яхлитликда ёритади.

XX асрни космик аср дедик. Бу тараққиёт улуғланган не-не асарлар яратилмади. Абдулла Орипов эса ҳазил-мутойиба тарзидаги “Қулт-култ” асари билан бу масаланинг ўзига хос инсоний қирраларини очди.

Ўзга планеталиклар билан алоқа, учар тарелкалар ҳақида не-не асарлар юзага келмади. Абдулла Орипов “Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси” асарида бу масаланинг ўзига хос равишда ёритилган асар намунасини берди. Меҳр ва фақат меҳргина, наинки планетамиздаги инсонлар аро, балки ўзга сайёрадагилар билан ҳам ўзаро яқинлашувнинг бирдан-бир мезонидир деган ғояни илгари сурди шоир ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан ниҳоятда халқона бўлган бу асарида.

XX аср илмий-техника тараққиёти асри дейилди. Уни улуғлаган турли йўналишдаги чексиз асарлар ёзилди. Бу масалада ҳам Абдулла Орипов ўз овози, ўз созини намойиш эта олди. “Темир одам” шеърида. Роботлар яратишгагина берилмай, атрофимиздаги на меҳри, на муҳаббати, на қалби, на севинчи сезилмайдиган “жонли темирлар” ҳақида кўпроқ ўйласак бўлмайдими, деб чиқди. “Қўриқхона” шеърида эса йўқолиб кетаётган жониворларни асраш учун қўриқхоналару, қизил китобларнинг ташкил этилиши маъқул, бироқ, имон, виждон, садоқат, жасорат, фидоийлик каби ноёб инсоний хислатларни эҳтиёт қилиш, асраш замоннинг энг муҳим муаммоси эмасми деган масалани ўртага ташлади. Абдулла Ориповнинг бу бадиий концепцияси XX асрнинг 2-ярмидаги собиқ Шўролар Иттифоқи мамлакатларидаги ичидаги энг илғор концепциялардан бирига айланди.

А.Орипов шеърлари замон билан кучли алоқада бўлиб, унинг талабларини ўзида акс эттиради, тўғри, лекин бу шеъриятни фақат замон билангина боғлаб қўйиш мумкин эмас. Замон Абдулла Орипов шеъриятида поэтик эврилишлар асносида абадиётга дахлдор муаммоларни кўтариб чиқиш ва акс эттириш даражасига кўтарилади дейиш мумкин.

А.Орипов нималар ҳақида ёзмасин замоннинг энг муҳим дарди, деб ўз халқи билан алоқадор муаммоларга қаратади. Пахта яккаҳокимлиги билан

алоқадор муаммоларга катта аҳамият берди, Ватан тақдири, бугуни, келажаги билан алоқадор масалалар шоир учун замоннинг энг долзарб муаммолари бўлиб қолди. “Мен нечун севаман Ўзбекистонни”, “Ўзбекистон” сингари асарларда шоир, шу маънода ўз қалби ва замон, абадиёт нуқтаи назаридан қаралувчи муаммоларини ёритди.

Абдулла Орипов 1966 йил “Жаннат” деган шеър ёзди. Бир қараганда шеър ҳазил-мутойибага бағишлангандек. Бироқ унинг замирига замоннинг, тузумнинг жуда катта дарди яширинган эди:

Жаннат деб кўрсатдим боғчани андек.

Майли, болага бу ўйин бўлади.

Лекин катталарга сўйламанг эртак,

Улардан қутулиш қийин бўлади.

Бу ўша вақтдаги бутун инсониятни ишонтиришга интилиш бўлаётган “коммунизм” эртаги ҳақида ўзбек шоирининг замон уустидан чиқарилган ўзига хос бир поэтик ҳукми эди.

Замон дардини, миллат дардини, халқ орзу умидини кўтариб чиқиш учун, халқни уйғотиш учун, унинг кўзини очиш учун ва бу йўлда цензуранинг даҳшатли ойболтасига тўғри келиб қолмаслик учун Абдулла Орипов шартлилик, рамзийлик, кўпқатламлилиқ, мажозийлик, тағзаминлилиқнинг турли-туман шаклларини бадиий муомалага киритишга интилдди.

Шоир қаламида ҳасратлар қат-қат.

Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан.

Яшаб қолармикан шеърим оқибат?

Озод бўлармикан нотагон Ватан?

Наҳотки, шоир 1971 йилда шу қадар очик-ойдин истиқлол, озодлик ғоясини илгари суролган бўлсак, деган иштибоҳ ҳар биримизнинг қалбимизда уйғониши шубҳасиз. Ҳа, Абдулла Ориповнинг усталиги, маҳорати ҳам шундаки, бундан 40 йил аввал худди шу фикрларини матбуотда эълон қилган эди. Бу юксак ғоявли бадиий фикрларни шоир

Некрасов тилидан айта олган, шеър ҳам “Некрасов ҳасрати” деб аталган эди.

Ёки, мана унинг яна бир шеҳри: “Авлодларга мактуб”. Агар ёдингизда бўлса Р.Рождественскийнинг “Письмо в тридцатый век” номли достони ҳам шу вақтларда битилган эди. 1963 йилда ёзилиб, 1965 йилда китоб ҳолида чоп этилганди. А.Ориповнинг “Авлодларга мактуб”и 1966 йилда ёзилган. Тошкент зизиласи муносабати билан (юқорида айтилган “Жаннат” шеъри ҳам шу йил ёзилган).

Замон ва Абдулла Орипов шеърятти деган муаммо хусус ида гап борар экан, бу асарга алоҳида тўхташга тўғри келади. Зилзила офатларини бартараф этишда, маълумки мислсиз жасоратлар кзрсатилди. Ўзаро ёрдам, биродарлик, бунёдкорлик масалалари, шу маънода, асарда, ўзининг гўзал поэтик ифодасини топди. Бироқ, асарнинг туб моҳияти, қиммати бунда эмас, бошқа нарсада.

Аммо қолмай дерман шеър гуноҳида,

То виждон қошида чўкмагайман тиз.

Дўстлар, жасоратни гоҳи-гоҳида

Бироз кўпиртириб ёзар эдик биз.

Эътибор беринг-а! Кўпиртириб ёзишлар ҳақида шоир элни-юртни бу дард кенг ошкор бўлишидан, деярли 20 йил аввал огоҳлантиряпти. Бу ҳам, майли. Шеър ниҳоясида муаллифнинг, асар лирик қаҳрамонининг набираларга йўллаган бир нидоси бор. Бундай фожиа, яъни зилзила юз йилда бир қайтарилиши мумкиндир. Ҳар қандай фожианинг чорасини топиш мумкин. Лекин чорасин топиш мушкул шундай фожеалар ҳам борки, улардан худо асрасин:

Тупроқ қўзғолмасдан ўрнидан бадтар,

Солмасидан аввал даҳшат, қатағон.

Ер ости тинч турсин десангиз агар,

Сизлар ер устида сўзламанг ёлғон!

Шоир идеалида инкор этилаётган бу ёлғон одамларнинг бир-бирига гапирилувчи шунчаки ёлғон-яшиқ гаплари эмас эди, албатта. Гап бу ерда

жуда катта ижтимоий-сиёсий ёлғонлар, ваъдалар, алдовлар, ҳар бир халқ ўз миллий эркинлигига эга бўлиши мумкин деб айтилган юзсизликлари, хўжақўрсин учунгина қабул қилинган конституция-ю эркинлик-озодликлар ҳақида бораётганини хушёр шеърхон илғаб ола билади, албатта. Шоир 1966 йилги зилзила баҳонасида. Унга бағишланган шеър баҳонасида шу замонда кечган уй-жойлардаги вайронагарчиликка муносабат билдириш билан чекланиб қолаётгани йўқ, замондаги бу вайронагарчиликдан ҳам кудратлироқ ва муҳимроқ бўлган руҳий ва маънавий фожеага қаратяпти ўқувчи эътиборини. Асарнинг асосий қиммати шунда.

Юқорида айтганимиздек, шоир ўзининг улкан мақсадларини барча шакллардаги шеърларида ишга солишга интилди. 1968 йилда ёзилган “Бу кун” шеъри:

Чархи кажрафторнинг шевваси доим шул экан,

Васл уйида ғайр эли айлаб юрар ялло бу кун.

Шеърда гап гўё анъанавий ошиқ-маъшук, ишқ-муҳаббат ҳақида бораётгандек, лекин аслида эса шоир шу йўналишдаги шеърида ҳам, бундан салкам 445 йил аввал Истиқлол ғояларини тараннум этишга муваффақ бўладию

Бадий адабиёт учун замоннинг метрик-микдорий хусусияти эмас, сифатли-муаммоли, дардли-орзули, идеалга бевосита алоқадор хусусиятлари, айниқса, инсоннинг қалби, руҳи, маънавияти ва тафаккурида ўзгаришлар, янгиланишлар ясовчи жиҳатлари муҳимдир. Бу ўзгаришлар эса, пировардида ҳаётни, жамиятни яшаш тарзини ўзгартиришга бевосита ёки билвосита таъсир эта олувчи кучи билан қимматлидир.

Замон Абдулла Орипов шеъриятида моҳият эмас, восита; шунга кўра, мақсад ҳам зўамонавийлик эмас, абадиятдир. Шоирнинг абадият ҳақидаги мотивлари унинг идеалидан сув ичади. Идеал эса яна бора-бора абадиятга боғланади. Абадиятнинг эса, биз билган дунёвий ўлчови йўқ. Унинг мезонлари ва ўлчовлари бошқа. А.Орипов шеъриятининг икки қирғоғи бор: бири реаллик, иккинчиси орзу-идеал. Шоир шеърияти, унинг лирик

кахрамонлари бошини дам у кирғоққа – дам бу кирғоққа уриб оққани оққан. Бу дарё ўқувчиларнинг чанқоқ қалбига доимо оби ҳаёт олиб киради. Даврнинг, замоннинг инсон қалбидаги миллат дардидаги долзарб муаммолари акс эттирилар экан, А.Орипов шеъриятида баъзан, фавқулодда, ислом фалсафаси, ислом маданияти нуқтаи назаридан қараганда эса, ғоят фавқулодда, кутилмаган образларга дуч келамиз.

Сен шеърга қўлинг чўзмагио, эй жоҳили нокас,

Бўлсангда худо, номингни шайтоғн ёзажакман, -

дейди шоир (1967) ғазалларидан бирида. Шеър ёзилган вақтда – бундан, чамаси 45 йил аввал бу ўринда ношуд шоирга муносабат билдирилмоқда, деган фикрлар айтилди. Ҳозир, чуқурроқ ўйлаб қарасак, ундай эмас экан. Бу ўриндаги нокас жоҳил – ношуд шоир эмас, балки шоир шеърлари, шоир қалби, миллат қалби устидан ҳукмронлик қилиш мақсад қилиб қўйган, ҳатто, ҳукмронликда салкам худолик даъво қилувчи босқинчи куч назарда тутилмоқда. “Бўлсангда худо номингни шайтон ёзажакман”, дейилишининг боиси шундан. Шу маънода бу мисранинг даҳрийликка, атеистликка ҳеч қандай алоққаси йўқ. Шеърдаги “қўлни чўзиш” иборасида эса босқинчилик, ўзганинг насибасини (ҳам моддий, ҳам маънавий) ғорат қилиш, деган маънони англаш қийин эмас. Зотан, “қўл чўзиш”, “қўл узатиш”, “қўл тегизиш” ибораси ва унга юклатилган кўчма маъно шоирнинг бу шеъри ёзилишидан беш-олти йил аввал битилган бошқа бир кичкинагина шеърда ҳам учраган эди:

Нега қўл текиздинг

Камбағалнинг

Ўғрилардан қолган молига, -

деб ёзган эди ўғшанда шоир.

Абдулла Орипов шеърятининг замон билан чамбарчас алоқадорлиги улкан ижтимоий-сиёсий муаммоларгина эмас, муҳим руҳий, маданий, ахлоқий-маънавий масалаларга муносабатда айниқса ёзининг ёрқин ифодасини топади.

Сен бизни кечиргил, эй, наврӯзимиз,
Ғафлатда чалғидик ул кун ўзимиз,
Юзингга шапалоқ тортиб юбордик,
Шўрпахта босамиз бугун ўзимиз.

Бу тўртликдаги катта ва чуқур маънони англаш, тўғри хис ва идрок этиш учун унинг ёзилиш тарихини ва шунга монанд асарнинг маъно-моҳиятини билиш керак бўлади. Тўртлик шўро даври сиёсати ва мафкурасидаги ваҳшийликлардан бирини, миллат қалби ва маънавиятига қарши салб юришлардан бирини ва шу сиёсатга қарши боролмаганликнинг ўкинч вва афсусларга тўла бир манзарасини акс эттиради. Шўро сиёсати яқин-яқинларда мўътабар Наврӯзимизни йўқ қилишга қилич яланғочлаган эди. Наврӯз миллий, умумбашарий байрам эмас, диний ақидадир, ундан воз кечиш керак, дегувчи шўровий чақириқларга, айрим арбобларимиз мажбуран лаббай деб чиққан эдилар. Тўртлик замоннинг ана шундай бадий муҳридир.

Замоннинг қатор маъновий-ахлоқий муаммоларини ёритиш А.Орипов ижодида, айниқса, Истиқлол даврига келиб кучайди. Бунга шоирнинг “Ҳикмат садолари”, “Ҳаж дафтари” шеъридаги туркум шеърлар дил бўла олади.

Гап бу ерда шеъриятимизда, А.Орипов ижодида диний мотивларнинг, ислом маданияти ва фалсафаси тароналарининг кучаювидагина эмас. Аксар тадқиқотчиларимиз ушбу масалага, кўпроқ. Шу нуқтаи назардан эътибор берадилар. Бу – тўғри. Бироқ А.Орипов шеъриятида бу масаланинг бошқа бир муҳим жиҳати ҳам бор. А.Орипов бу йўналишдаги шеърларида исломий фалсафа ва маданиятни, закийлигини улуғлаш билангина кифояланиб қолмади. Унинг воситасида. Айни вақтда, абадиятга дахлдор инсоний муносабатларни, бу муносабатлардаги марккабликларни бадий гавдалантирди.

Ҳожилар маънавий жиҳатдан баркамоллик йўналишидаги кишилар эканини биламиз. Бироқ инсон зоти шундай бир мураккаб хилқат эканки, ҳожиликнинг ўзиёқ унинг покдомонлиги учун кафил бўлолмас экан.

Шеърларидан бирида шоир айтишича, Шайтон оралаб, бир ҳожи иккинчисининг ҳамёнини уриб қўяди. Ҳатто қаерда денг, Маккада, ҳаж пайтида (бу тарихий, аниқ факт, сафарда шундай воқеа рўй берганининг гувоҳимиз, шоир ҳам, мен ҳам).

Шоир ёзади:

Ўғри ҳожи эса мамнун ишидан,
Тинмайин саждага эгилар боши.
Нобакор банданинг бу қилмишидан,
Бадтарроқ ққарайди Каъбанинг тоши.

Ёки, мана яна бир мисол.

Шодумон йўл олдик Ватанга қараб,
Шайтон қолди дея чуқурда-чоҳда.
Манзилга қайтгандик, шайтон, во ажаб,
Бизни кутиб олди тайёрагоҳда.

Шеър ҳазил-мутойиба тусини олган эсада, унинг замирида ҳаётий муносабатлар, инсоний муносабатлар аро доимо ҳукм сургувчи ва ҳеч қачон абас бўлмовчи мураккабликлар бизнинг ўзимиздадир, бизнинг бағримиздадир, шайтон ҳам. раҳмон ҳам ўзимизда, бу жараён ҳаётда узвий ва ажралмас бир бутунликда, дейилган поэтик фалсафа ётади.

Абдулла Орипоқ ижодида замон образининг ўзига хос тараннуми, айниқса, Истиқлол даврига келиб янада чуқурлашди. Мустақиллигимиз шарафини улуғлашда халқона руҳ янада кучайди. Бунга унинг “Ўзбекистон давлати”, “Ўзбекистон байроғи”, “Туркистон болаларига”, “Халқни асранг”, “Ватан”, “Ўзбекистон асри” каби ўнлаб шеърлари мисол бўла олади. Абдулла Ориповнинг бу босқич шеърляти бадииятдаги баркамоллик жиҳатидан аввалги босқичлардаги шеърлари даражасида бўлмаса-да, замон талабидаги ўқтамликнинг, ижтимоий пафосга дахлдорликнинг ўзига хос талабларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу босқичда Абдулла Орипов шеърларининг салмоғи ва аҳамияти аввалги босқичлардагидан кам эмас.

Фотиҳага қўл оч энди, бут бўлсин қаср,

Ўзбекистон асри бўлмай шаксиз бу аср, -
деб орзу қилади шоир ХХІ асрни.

Шоирнинг Мустақиллик даври шеърлятида қалбидаги конфликтларни, ҳаётдаги зиддиятларни, мураккабликларни тасвирлашда бир мунча сусткашлик қилаётгандек тасаввур қолдиради. Лекин, диққат билан қарасак, бадиият учун, бадиий асар учун зарур бўлган бу унсурлар Абдулла Орипов шеърлярига бегона эмаслигини кўрамыз. Шоир Мустақиллигимизни улуғлайи, шарафлайди, уни кўз қорачиғидек асрашга чақиради, лекин доим ҳам мадҳиябозликка берилавермайди. Олдимизда маъно моҳиятига муносиб равишда мураккабликлар, зиддиятлар мавжуд эканига эътибор қаратишни унутмайди. Мана унинг “Адолат офтоби” шеърдан мисол:

Унутмагин ва лекин олдда бор ҳали ётлар,
Қадамнингни пойлайди очкўз, юҳо, не зотлар,
Шоҳ сурибсан, инжима, ғингшиса, агар мотлар.
Елкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсин,
Ўзбекнинг ўз ниҳолин экканлиги рост бўлсин.

Зотан, давр мураккаблиги, замон зиддиятлярига эътибор беришгина эмас, уларнинг моҳиятини бадиий таҳлил этиб, ўзининг мустақил поэтик кузатувляри ва хулосаларини кенг китобхонлар оммасига ҳавола этиш Абдулла Орипов ижодининг барча босқичлар учун хос бўлган хусусиятляридан биридир. Қайта қуриш давларининг мислсиз талотўплари шу тариқа унинг “Ранжкўм” достонида бадиий муҳрланди. Қайта қуриш, шўро тузуми ва у яратган идеалларнинг парчаланиб кетиши, бозор иқтисодиётига ўтиш билан алоқадор инсон руҳиятидаги ўта чуқур ва зиддиятли мураккабликлар унинг “Ишонч кўприклари”, “Фожеа” сингари теран ва чуқур шеърлярида ўз ифодасини топди.

Юздан парда кетса
Дилдан диёнат,
Меҳр ришталари зимдан узилса,
Юракларни босса шубҳа, хиёнат,

Ишонч кўприклари бузилса;

Болалар руҳига ҳаёт деган дарс,
Манманлик уруғин жойласа;
Ошиқлар кўчада маъшуқасин эмас,
Кимнингдир қадамин пойласа.

Элнинг шоирлари ғаним зотлар каби
Бир-бирларин ғажиб есалар;
Минбарларга чиқча кўча-кўйнинг каби,
Андишани кўрқоқ десалар...

Бундай юртда энди қирғин шарт эмас,
Вабо ҳам қочади ундан йироққа.
Ҳатто дарёлари қурир басма-бас,
Ҳатто тупроқлари тушар титроққа.

Бу замонамиз кишиларини, замондошларимизни, шу жумладан юртдошларимизни аста-секин содир бўлиб келаётган XX асрнинг саксонинчи йиллар охиридаги даҳшатли салбий руҳий эврилишлардан огоҳлантириш эди.

Абдулла Орипоқ идеалист эмас. Лекин айрим ўткир руҳий шеърларининг замирига назар ташласак, зилзилаю, дарёларнинг қуриши каби табиат вайронагарчилик сабаби табиатдан кўра, ўзимиздаги норасоликларга, номардликларга боғлиқ деган ғояни зимдан илғаш қийин эмас.

Ёки мана унинг яна бир шеъри. 1991 йил ёзилган бу шеърда “Фожеа” деб аталади. Катта бир мамлакат, унинг турли миллатларга мансуб миллионлаб кишилари, халқлар таназзулга, заволга учради. Энг асосий, не-не авлодлар, асл, мард кишилар жонини фидо қилган идеаллар яксон бўлди. Бу чиндан ҳам тарихда мисли кўрилмаган фожеа эди. А.Ориповнинг шеъри ҳам “Фожиа” деб аталади:

Бахтлидир, ўз даврига заволин кўрмай,
Йўқликка равона бўлган инсон.
Бахтлидир, янглишиб, экканин ўрмай,
Шудгорин қайтадан бошлаган деҳқон.
Авлиё дегани ёвуз жодугар,
Дохий деганлари каллакесар зот.
Набиранг ўзингга оғу тутса гар.
Дардингни кимга ҳам дегайсан, ҳайхот.
Шаҳид кетмасмиди ўша жанг чоғи,
Фидойи бир аскар номини олиб.
Бугун на қалқон бор, на бор яроғи,
Мағлубдан садақа сўрайди ғолиб.
Оламда фожиа кўп эрур, бироқ,
Бунисин алами ҳаддан зиёда.
Оҳ, нечоғ даҳшатдир, тирик турган чоқ.
Умринг оёқ ости бўлса дунёда.

Миллионлаб кишилар деярли сиғинган, не-не авлодлар умрини тиккан тузум, жамият, замоннинг барбод бўлишига, юксак идеалларнинг юзтубан кетишига бағишлаб ёзилган асарлар юз-юзлаб экани шубҳасиз. Лекин улар ичида ўзбек шоирининг ёзган ушбу “Фожиа” шеъри ўзининг бадий теранлиги билан алоҳида ажралиб туради. Асарда тарих ҳам, замон ҳам қораланаётган йўқ. Унда тарих ва замон таҳлил этиляпти. Шоир юрагидан отилиб чиққан мустақил поэтик нидо эса бирорта ўқувчини беэътибор қолдирмайди. Чунки бу шеър ичида жонли тарих ва жонли замондан ташқари, унинг вужудида ажралмас таркиб бўлиб яшаган жонли инсон, дардманд шоир бор. Дардманд шоир томонидан ёзилган дардли шеър эса, абадиятга дахлдордир.

ХАЛҚ МЕҲРИНИ ҚОЗОНГАН АДИБ

Ўткир Ҳошимов ижодини тўлиб тўлғониб, шиддат ва каромат билан оққаётган дарёга ўхшатгим келади. Бу тўлғинлигу-тўлғониш, шиддату-салобатда ёзувчи қалби билан халқ дарди кесишган нуқталарда ҳосил бўлувчи илоҳий, инсоний ва бадий қонуниятлар ётади.

Бу дарёни вужудга келтирган ўз осмонлари, қор-ёмғирлари, ўз тоғлари, булоқлари, жилғалари, армонли ва қувончли ўз кўз ёшлари бор.

Бу дарё – ундан пайдо бўлувчи янги-янги ирмоқлар, шўх-шаън ва дилбар ариқлар кўзни қувонтиради. Кўнгилни яйратади; ҳаёт ва одамлар ҳақида кечагига қараганда чуқурроқ мушоҳада юритишга ундайди; кучга-куч қўшади; дала-тузларга, боғу-боғчаларга оби-рахмат олиб киради.

Дарё ўз бағрини табиатдан олиб, яна табиатга қайтарганидек, Ўткир Ҳошимов ҳам ўз асарларининг юрак уришини ҳаётдан, жамиятдан, одамлардан олади, хужайраларга бадий жон бағишлаб, яна ҳаётга, жамиятга, одамларга қайтаради.

Йўл осон эмас, тошдан-тошга урилишлар бор, лекин дарё ўзига маҳтал манзилларга етиб бормаса бўлмайди, унинг қисмати шундай. Адиб асарларининг бош мақсади ҳам китобхонлар маънавий чанқоқлигини кондиришга қаратилади. Йўлда тўлин дарё тўлқинлари гоҳ асов отдек кўкка сапчиб кетади, кўпиради, тошади, гоҳ меҳрибон қўл остида роҳатланган аёл зулфидек майин тортади, мавжларида меҳр нури эркаланади.

Ўткир Ҳошимов асарларини дарёга бежиз ўхшатаётганим йўқ. Ўқисангиз, уларнинг дилидаги дарёваш сифатларни аниқ кўрасиз, англайсиз ва ҳис этасиз. Адибнинг “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” сингари романларидаги айрим руҳий талотумлар тасвири, базан бутун бир халқ қиёфасини намоён эта олувчи ижтимоий дард ва муаммоларнинг бадий талқини; “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Дунёнинг ишлари” сингари қиссалардаги қалб манзаралари ва табиат жилоларидан таралиб турувчи ажиб мусиқийлик, тилсиз армонлар ифодасидаги кўрғошин сокинлик; “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” деб аталувчи туркумга жо бўлган бадий фалсафа ёғдулари; қатор публицистик

мақолаларда бўй кўрсатувчи – бориб турган исёнкор рух ҳамда “Қатағон” каби драматик асардаги кўкрак қафасига сиғмай, портлай деб турган фиғон ва бошқалар, - барчаси, бирлашиб, булар, Ўткир Ҳошимов асарлари, жонли дарёнинг ўзгинаси эмасми, деяётгандек бўлаверади.

Ёзувчи маҳоратини белгилайдиган омиллар кўп. Ҳар бир ёзувчида у ёки бу омил салмоқлироқ юзага чиқар. Ўткир Ҳошимов маҳоратини белгилаган асосий омил, эҳтимол, журъат ва жасоратдир. Машҳур ёзувчимиз Саид Аҳмад унинг ижодидаги бу хусусиятни кўп йиллар аввал алоҳида таъкидлагани бежиз эмас.

Ўткир Ҳошимовнинг XX аср 70-80-йилларида ёзилган “Ўзбеклар”, “Уоушнинг сўнгги қурбони”, “Қалбингга қулоқ сол” каби ҳикоя, очерк, қиссаларини оламизми, ёхуд, кейинроқ ёзилиб, шу ва ундан бирмунча аввалги йиллар ҳаёти тасвирланган “Нур борки – соя бор”, “Икки эшик ораси” ва “Тушда кечган умрлар” каби романлари ҳамда “Инсон садоқати”, “Қатағон” каби драмаларига назар ташлаймизми, бошқа турли муҳим ижтимоий муаммолар қаторида, маънавиятнинг гўзал ёғдулари ҳамда унинг аста-секин ғорат этилаётган айрим қирраларини тасвирлашга алоҳида эътибор берилганини кўрамыз. Маънавиятнинг ғорат этилиши эса, моҳият эътибори билан, миллатнинг таназзулга юз тута бошлаши демакдир. Адиб шўро тузумидаги зўравонликлар боис, мустабид ва қатағон сиёсат туфайли шундай бўлмоқда, деб аюҳаннос солгани йўқ, бу муаммоларни у бадийий йўсинда, зимдан, ичдан кўрсатиб берди, тасвирлади, замондошларимизнинг хатти-ҳаракатлари орқали юзага олиб чиқди. Бу адибнинг ўзига хос, кўпда сиёсат ва мафкурага алоқаси йўқдек, лекин аслида уларнинг кўзга кўринмас тазйиқидан зириллаб турувчи жасорати эди. Бу шўролар қулаши арафаларида шуҳрат топган Шукшин, Распутин, Анорларга хос мақсадни қалб қудуқларига тушириб яширин ифодадай билиш эди.

Эҳтимол, бу жараён ёзувчи идрокида биз ҳозирги босқичга келиб энди англаётганимиз даражада аниқ мақсадли кечмаган бўлиши мумкиндир, лекин бундан қатъий назар, эрк ва рух озодлиги, юрт ва ватан шарафи ёзувчи асарларида гоҳ онг оқими йўсинида, гоҳ очик ва ошкор тарзда намоён

бўлгани шубҳасиз. Буни унинг асарлари аниқ кўрсатиб турибди.

Дадиллик билан, журъат билан халқ дардини ёритиш истейдоди Ў.Ҳошимовда дафъатан, ёхуд, машҳур қисса, романларигагина келиб пайдо бўлгани йўқ, албатта. Бу фазилят унинг ижодида 60-йиллардаёқ кўзга ташланади.

1968 йилда бўлса керак, “Тошкент оқшоми” газетасида унинг “Ном ҳам хусн белгиси” номли бир мақоласи чиқди. Унда пойтахт кўчалари-ю, турли манзиллардаги номларнинг аксари кундан-кунга миллий тилимиздан ўзга бир тилда бўлиб кетаётгани ҳақида қайғуриб ёзилган эди. Бу – ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишидан деярли йигирма йил аввал айтилган фикр, амалий қадам, ўктам жасорат эди. Бу фикрларни ўқиган ҳозирги ёш китобхон: шунга ҳам шунчами, арзимаган кичкинагина бир нарса учун-а, деб ажабланиши мумкин. Лекин ёш адибнинг бу ҳаракати арзимаган, кичкина иш эмас, ўз даври учун жиддий деб баҳолашга арзигулик иш эди. Бу ҳаракат мафкура корчалонлари эътиборидан четда қолмади, албатта. Бунинг учун ёш адибга хайфсан эълон қилинди. Ҳайтовур адиб дардини тушунувчилар бўлган шекилли, жазони бундан кучайтиришмади.

Ўткир Ҳошимов келажаги ойдин ёзувчи эканини дастлаб айтган – устоз адиб Абдулла Қаҳҳор экани бугун барчага маълум. Ёш Ўткир Ҳошимовнинг журъатли адиб бўлажагини илк бор айтганлар эса, биз буржуа ғанимлар деб атаган хорижлик мутахассислар эди.

“Шарқ юлдузи” журналининг 1971 йил охириги сонларидан бирида “Қалбингга қулоқ сол” қиссаси босилиб чиқади. Асарнинг қайси бир лавҳасида Чарос ва Ёдгор исмли талабалар ўзаро суҳбатда ўрта асрларда Марказий Осиёдаги маданият Ғарбдагига нисбатан юқори даражада бўлган; Америка қитъаси мавжуд эканини Беруний Колумбдан анча бурун эътироф этган; ўзимизнинг мумтоз Шарқ мусаввирларимиз ғарб рассомларидан кўра ҳаётийроқ асарлар чизишган қабилдаги мавзуларда фикр юритадилар.

Ўйлаб қаралса, бу фикрларнинг ҳеч бирида ажабланарли жой йўқ. Чунки барчаси тўғри. Асар қаҳрамонлари бу фикрларни ўзга халқ ёки мамлакатларни камситиш, ерга уриш мақсадида ҳам айтаётгани йўқ. Ўзаро

суҳбатда, ёшларга хос шижоат билан ўз миллий ғурурларини ифодаляпти, холос. Бироқ, ҳамма гап шундаки, бундай фикрларни қирқ йил аввал очик ва бемалол, ғурур билан айтиш салкам миллатчилик деб баҳолангувчи эди.

Қисса эълон қилинган, Америкадаги Колумбия университети мутахассисларидан бири – Роберт Дж. Баррет деган кишининг эътиборига тушади. Мақолаларидан бирида бу асарни таҳлил доирасига тортади. (Қаранг: Роберт Дж Баррет. Нуқтаи назардаги умумийлик ва Ўрта Осиё миллий адабиёти. – Китоьда: “Шўролар Ўрта Осиёсида миллий масала”. Нью-Йорк – Вашингтон – Лондон. “Прэгер” нашр., инглиз тилида, 1973). Роберт Дж. Баррет мулоҳаза юрита туриб, Ўткир Ҳошимовнинг бу асари ва қаҳрамонлари янада синчиклаб ўрганилишга муносиб, деган фикрни айтади. Гап Чарос ва Ёдгор каби қаҳрамонларнинг миллатпарварлигида, ўз тарихига муҳаббатида эди. Янада аниқроқ айтганда, америкалик мутахассис фикрича, асар қаҳрамонларидаги, демакки, уларнинг қарашларини ифода этаётган адибдаги бу мулоҳазаларга Ўрта Осиёдаги етакчи миллатлардан биридаги миллий уйғониш муждалари сифатида қарамоқ лозим. Баррет мулоҳазаларини ҳам муайян даражада ўз давридаги мафкуравий мақсадлардан батамом ҳоли деб бўлмаса-да, уларда аслида, холис ҳақиқатни кўрмаслик мумкин эмас.

Лекин салкам қирқ йил аввал танқидчилигимиз бу фикрларга қандай муносабат билдирди? Ғарбдаги буржуа шўрошунослиги ўзбек адиби асари ҳақида ижобий фикр айтдимиз, тамом, бир гап бор, буни безътибор қолдирмаслик даркор. Катта адибми, кичик адибми, бундан қатъий назар, хушёр бўлиши лозим, деб хулоса чиқарган ва матбуотда ўз фикрини мақолаларидан бирида баён қилган эди ўшанда атоқли профессор танқидчиларимиздан бири. Токи, ғоявий душманларимизнинг тегирмонига сув қуйиб юрмайлик...

Шу тариқа Ўткир Ҳошимов журъатли, мустақил фикрли қаҳрамонлар яратишни “Қалбингга қулоқ сол” сингари ўтган асрнинг 60-йиллари охирида яратилган дастлабки қиссалардаёқ бошлаган эди.

Ана шу: қалбга қулоқ солиш – халқ қалбига, замондошлар қалбига

кулоқ тутиш, уларнинг дардини кўтариб чиқиш, мана, деярли ярим асрдан буён ёзувчи сифатидаги, ўз халқининг фарзанди сифатидаги Ўткир Ҳошимов ижоди ва фаолиятининг лейтмотиви бўлиб келмоқда.

Ўткир Ҳошимов асарлари, айниқса, романларига хос муҳим бир фазилат бор. Унинг романларидаги халқ учун, юрт учун бирдек муҳим ва долзарб ижтимоий маҳраждан ташқари, мустақил ҳаётга эндиgina қадам қўйиб келаётган ўн саккиз ёшлик талаба ҳам; ажабтовур ҳаётий тажриба орттирган, тақдир довларининг пасту баландларини кўрган, дейлик эллик ёшлик амалдор ёки, элнинг амалсиз, мартабасиз ўтаётган оддий бир вакили ҳам; ёхуд умр шомини бошдан кечириётган, эшигида тўртта машина хизматда турган отахону, бир ойда қозони ақалли бир марта гўшт тушмайдиган муштипар онаизор ҳам ҳаёт ҳақидаги, одамлар ҳақидаги ўз орзу умидларини, армонларини, эссиз ўкинчлари-ю, адолатга мустаҳкам ишончларини топа олади. Бу хусусият ёзувчининг ўзини ҳам, асарларини ҳам халққа ниҳоятда яқин қилади.

Гап бу ерда, Ўткир Ҳошимов асарларининг фақат маъноси, мазмуни, ғояси ва, ҳатто, кўтариб чиқилган муаммосидаgina эмас. Энг асосийси, шуларнинг барчаси нечоғлик бадиий теран, гўзал, янги охорларда тасвирланишида; юқорида айтилган – барча ёшдаги китобхонлар бадиий дидини аниқ идрок эта билишда, аниқ худди ўқувчиларга маълум ва матлуб бадиий оҳанглар топилишида.

Ўткир Ҳошимов “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” номли романлари билан ўзбек романчилигининг бадиий имкониятларини кенгайтди. ХХI аср ўзбек танқидчилиги бу ҳар иккала романни улардаги бадиий яхлитлик жиҳатидан, айниқса, композицион бутунлик нуктаи назаридан ХХ аср жаҳон адабиётининг нодир намуналари, масалан, Фолкнер асарлари билан қиёслаб ўрганмоқда. “Икки эшик ораси” ва “Тушда кечган умрлар” романини бадиият ва, хусусан, композицион қурилиш жиҳатидан ўрганиш (М.Шарафиддинова) ўзбек романчилигининг ХХ аср жаҳон адабиётидаги ўзига хос ўрнини ёритишда муҳим рол ўйнамоқда.

Ўткир Ҳошимов ХХ аср ўзбек адабиёти тарихи, ҳамда, ХХI асрнинг

ҳозиргача кечган ўн йилидаги ўзбек адиблари ичида асарлари халқ қалбига чуқур томир отган, энг кўп ўқувчиларга, ихлосмандларга эга бўлган ёзувчиларимиздан бири, эҳтимолки, биринчиси саналади. Мен шу жумлаларни ёзишга ёздиму, ўйланиб қолдим. Қулоғим остида айрим биродарларимнинг: ҳай, ҳай, бироз ўзингизни босинг, Қодири-ю, Ойбек; Абдулла Қаҳҳор, О.Ёқубов, П.Қодиров; Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов-чи? Бу тарзда мушоҳада юритиб, бир адибни иккинчисига қарши қўйиш ярамайди, деган иштибоҳларини эшитгандек бўлдим. Бу – тўғри фикр. Ҳар бир ёзувчининг адабиётимиз тарихида, китобхонлар қалбида эгаллаган ўз мавқеи, шуҳрати, ўз ўрни бор, албатта. Бироқ, мен юқоридаги мулоҳаза билан адибларимизнинг бирини иккинчисига зидламоқчи эмасман, уларнинг бири юқори, иккинчисини қуйроқ демоқчи ҳам эмасман. Ўткир Ҳошимов асарлари халқ орасида нечоғлиқ кенг тарқалгани ҳақида баъзи фикрларни айтмоқчиман, холос. Мана, тахминан, қирқ йил доирасига тааллуқли айрим маълумотлар: “Баҳор қайтмайди” қиссаси шу вақтгача ўн марта нашр этилибди. Қисса ёзилганидан сўнг беш-олти йил ўтгач бу асар асосида яратилган телефильм Республика марказий телевидениеси орқали шу вақтгача қирқ марта такроран кўрсатилибди. “Нур борки, соя бор” романи ҳозиргача ўн марта қайта-қайта нашрдан чиқибди. “Дунёнинг ишлари” ҳам, агар янглишмасам, ўн нашр юзини кўрди, Республика марказий телевидениеси орқали ўттиз йилда ўттиз марта қайта-қайта намоиш этилди. Тошкентга ташриф буюрган америкалик бир ўзбекшунос олима бу қиссани аслиятда ўқиб чиққач, чидай олмайдиган даражада онажонимни соғиндим, деб, бир неча кундан кейиноқ уйига қайтиб кетгани ҳақидаги ҳодиса жаҳон миқёсидаги бадиий адабиётга доир дарсликларни безай оладиган маълумот эмасми?..

Яна бир мисол. “Икки эшик ораси” романи яратилганига ҳали йигирма беш йил бўлгани йўқ. Бу асар ҳам ҳозиргача ўн марта қайта-қайта чоп этилди, ўзга тилларга ўгирилди. “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” китоби ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Бу, адибнинг халқ севган асарлари ўзбек тилида, бошқа тилларда ҳар икки-уч йилда янгидан нашр этилмоқда,

деган гапдир.

Асарлари асосида тайёрланган телефильмлар, телеспектакллар Республика телевидениесининг марказий дастурлари орқали ўнлаб йиллар давомида миллионлаб томошабинларга қайта-қайта мунтазам равишда кўрсатиб берилса, эл-юрт уларни ҳар гал берилиб, қайтадан томоша қилса; роман қиссалар эмас, икки эмас, ўн мартадан қайта нашр этилиб турса – шу эмасми Ўткир Ҳошимов асарларига китобхонларнинг ўта чанқоқ эканлиги, шу эмасми Ўткир Ҳошимов китобхонлари энг бисёр адиблардан бири эканига далил. Бу китобларга талаб каттаки, нашриётлар чоп этади. (Яна бунинг устига, ҳозирги бозор иқтисодиётидек шароитларда, денг). Бу асарларга телетомошабинларнинг чанқоқлиги тугамаяптики, телеэкранлардан тушмай келади (ижодий рақобат кучли ҳатто, янги-янги асарларга экранда вақт ажратиш осон бўлмаган ҳозирги муҳитда).

Маълумки, Чингиз Айтматовнинг деярли барча қисса ва романлари экранлаштирилган. Халқ ниҳоятда севган адиб ва асарларгина бундай бахтга ноил бўлади. Шу маънода Ўткир Ҳошимов ҳам ана шундай ёзувчилар сирасига киради. Ёзувчининг ўн бешга яқин ҳикоя, қисса, романлари китоб саҳифаларидан ташқари зангори экран орқали ҳам мухлислар қалбига етиб боргани айрим асарлари асосида бадиий фильм яратилгани нечоғлиқ кенг экани ҳақида тасаввур бера олади.

Ҳаётдаги бирор-бир ҳодиса қалбига дард бўлиб кўчмаса, кўнглига ўт бўлиб тушмаса, Ўткир Ҳошимов кўлига қалам олмайдиган ёзувчилар тоифасидан. Бунинг устига ўша дардини, шунчаки, ёритибгина қўя қолмайди, ўз юрагининг кўри билан алангага айлантиради. Токи, бу аланга тафти унга муҳтож дилларга куч-қувват берсин, ҳаётдаги ножоизликни, нобопликни ёндирсин, куйдирсин. Қатор ўткир публицистик мақолаларининг газета-журнал саҳифаларидагина қолиб кетмасидан, муайян ижтимоий кучга айланиши қалбларга ўткир резонанс беришининг сабаби шундан. Биргина “Қалбнинг оппоқ дафтари” (1981) номли публицистик мақолани эслайлик. Шўро даври сўнгги босқичдаги собиқ Иттифоқда, ёхуд, жумҳуриятимизда маориф тизимига доир, очиғини айтганда, ҳукумат қарорлари, фирқа

кўрсатмалари оз бўлмаган. Бироқ, қарорларнинг аксарида санок, кўрсаткич, хўжа кўрсинлик талаблари устивор бўлиб, ўзак масалалардан бири – ўқитувчи ҳақида қайғуриш, унинг мақомини кўтариш кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб келди. Бу эса, ўз навбатида ўқитувчи касбига беписандлик тамойилини келтириб чиқарди. Моҳият эътибори билан олиб қараганда, бу – умуман жамиятнинг таназзулга юз тута бошлаганини англатувчи кўрсаткичлардан бири эди.

Ана шундай шароитда Ўткир Ҳошимов “Қалбнинг оппоқ дафтари” номли публицистик мақоласини эълон қилди. Мақолада вужудга келган ўша 80-йиллар шароитида бу касб эгаларига чуқур қайғудошлик ҳиссининг ўзи етарли эмаслиги, бунинг учун аниқ янги тадбирлар амалга оширилиши лозимлиги айтилади, ўқитувчи меҳнати, яшаши учун тегишли шароитлар яратилмас экан, наинки маориф тизими, балки умуман жамиятимиз бир жойда депсиниб қоладигина эмас, орқага кетиши мумкинлиги ҳақида ниҳоятда жиддий фикрлар ўртага ташланади. Ёдимда, бу мақола ўз вақтида катта шов-шувга сабаб бўлди. Ўйлайманки, ушбу биргина публицистик асар ижтимоий салмоқ жиҳатидан, жамиятга таъсири жиҳатидан ўша вақтдаги бир неча расмий қарорлардан кўра кучлироқ эди. Бошқачароқ айтганда ушбу мақола маориф тизими ҳақидаги расмий ҳужжатларда эътибордан четда қолиб келаётган муаллим қисмати ва тақдирига доир кўпдан-кўп иқтисодий, маънавий, ахлоқий, миллий, ҳуқуқий муаммоларни куюнчаклик билан кўтариб чиққан эди. Ёзувчи мақоласида, бу масалалар нуқтаи назаридан ҳукумат қарорларига тил текизилмаган, ҳужжатлар танқид қилинмаган, албатта. Бироқ, бу – моҳият эътибори билан, муаллимдек, тарбиячидек буюк касб эгаларига расмий доиралар, расмий сиёсат муносабатларининг ўзига хос тарзда усталик билан кескин ва аёвсиз фош этилиши эди. “Қалбнинг оппоқ дафтари” эътибордан четда қолмади ва четда қолиши мумкин ҳам эмасди. Аста-секинлик билан етилиб келаётган, уйғона бошлаган замонларнинг ҳур фикрлари ҳам ўзига яраша самара беради. Жумҳурият маориф вазирлиги ҳайъати мақолани муҳокама қилишга мажбур бўлди ва, ҳатто, махсус қарор қабул қилди. Юртимиздаги маориф тизимининг барча бўғинлари ва илмий

ташкilotларида, педагог жамоаларида уни бажариш юзасидан тегишли тадбирлар ишлаб чиқиш топширилди. Яна қоғозбозликнинг ўзида, десангиз ноҳақ бўлмайсиз, албатта. Лекин, ўқитувчилар дарди деган катта бир ижтимоий муаммога жамият эътиборининг тортилиши ҳам катта гап эди.

Республикамиз Мустақилликка эришгач, Президентимиз эълон қилган дастлабки Фармонлар ўқитувчиларнинг оғирини енгил қилиш, муаллим мақомини барча йўналишларда кўтариш масалаларига бағишланганининг ўзиёқ Истиқлол давридаги ички сиёсатнинг дастлабки қадамлариёқ нечоғлик муҳим ва тўғри йўналишда бўлганини кўрсатади.

Аввалги босқичларда ҳам ёрқин намоён бўлиб, алангадек ловиллаб турган публицистик шижоат сўнгги йиллар Ўткир Ҳошимов ижодида янада жонланди. Адиб Истиқлол даврига келиб Президентимиз И.А.Каримовнинг улкан ғояларини ҳаётга, замондошларимиз қалбига янада чуқурроқ сингдиришга қаратилган, маънавият ва миллий қадриятларимиз муаммоларига бағишланган ўнлаб публицистик мақолалар эълон қилди. “Мардлик”, “Ўзликни англаш бахти”, “Мустақиллик – масъулият демак”, “Истиқлол бизни дунёга танитди”, “Оёғинг ердан узилмасин” сингари мақолаларда бир жиҳатдан амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишларининг моҳият ва самаралари таҳлил ва талқин этилди, иккинчи бир жиҳатдан, ушбу бунёдкорлик ишларининг ғайрат билан амалга оширилишига бош-қош бўлаётган юртбоши сиймоси гавдалантирилди

Ўткир Ҳошимов ранг-баранг жанрларда ижод этиб келаётган ёзувчидир. Унинг “Икки қарра икки беш”, “Шумлик”, “Осмондан тушган пул”, “Сўққабош бевагина” сингари тўпламларига кирган воқеий ва бадиий ҳажвиялар бугунги ҳажвий адабиётимизнинг гўзал ва сара намуналаридир. Масалан, адибнинг устоз Саид Аҳмад ҳақидаги “Ғаройиб саёҳат” номли ҳикояси ҳозирги жаҳон адабиётининг мана-ман деган юмористик новеллалари билан беллаша олади. Афсуски, айрим мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда танқидчилигимиз ёзувчининг бу йўналишдаги ҳикоялари ҳақида чуқур ва атрофлича фикр юритишга ўтганича йўқ. Ҳолбуки, характерлар яратишдаги тиниқлик, тилдаги жозоба ва индивидуаллик, давр ва инсон

табиатида намоён бўлувчи айрим хусусий қусурлар билан бир қаторда, баъзи бир жиддий ижтимоий иллатларнинг кескин ва ёрқин гавдалантирилиши; ҳамда ҳаётбахш, меҳрли кулги фазилатларга кўра Ўткир Ҳошимов ҳажвиялари ҳозирги адабиётимизда муҳим ўрин тутди ва адабиётимизнинг ранг-баранг тароватини очиқ бериш жиҳатидан улар жиддий ўрганилишга арзигуликдир.

Ўткир Ҳошимовнинг қатор драматик асарлари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш ўринли. Унинг сахна асарлари драма турининг турли жанрларида битилганини таъкидлаш жоиз: “Инсон садоқати” – психологик драма; “Тўйлар муборак” – комедия. “Баланд дорга осилма” сатирик комедия. “Қатағон” эса – трагедия. Маълумки, бизнинг ўзбек адабиётимизда ҳам, умуман, собиқ шўро адабиётларида ҳам трагедия жанрида ёзилган асарлар кўп эмас. Бунинг сабаби аён, албатта. Шўро тузуми ўз жамиятида фожеа сифатида тасвирлангувчи воқеа-ҳодиса ёки қаҳрамон тақдири бўлиши мумкин эмас деб тушунгувчи, ёки, ҳеч бўлмаганда, шундай деб тушунилишини истагувчи эди. Ҳолбуки, шўро тузумида ҳаётга ва айрим қаҳрамонлар тақдирига фожеа талаблари асосида ёндашишга арзигулик ҳодиса, тақдирлар йўқгина эмас, ҳатто оз бўлмаган. Ўткир Ҳошимов “Қатағон” фожеасида Ўзбекистондаги шўро тузумининг сўнгги боқичдаги даврни, “ўзбек иши”, “пахта иши” деб орсизларча қилинган сиёсий ўйинларни ва бу тухматлар туфайли халқ бошига, унинг айрим фарзандлари бошига тушган фожеаларни, бу фожеаларнинг илдиз ва сабабларини кескин тўғёнли тўлқинларда изчил реалистик лузум (принцип)ларда кўрсатиб берди. Афсуски, айрим мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, бу асар ҳам ҳанузгача атрофлича ва чучур таҳлилини топмай келаётир.

Шу ўринда Ўткир Ҳошимовнинг А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Ойбек, Саид Аҳмад, О.Ёқубов каби адиблар; О.Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов каби танқидчилар; ўзига тенгқур, давradoш шоир-ёзувчилар ҳақида ёзган турли йўналиш, микёсдаги мақолалари, шунингдек, ёзувчи ижоди, маҳорат сирларига доир чуқур, теран мулоҳазалари сўнгги босқичдаги адабий жараёнда ўзига хос ўрин тутишини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳаёт, адабиёт,

маҳорат ҳақидаги бу адабий ўйлар ижодий кечинмаларни ёритиш, ёзувчининг ўз адабий-эстетик дунёси сир-синоатларини ўрганиш билан бир қаторда, айниқса, ёшларга ўзбек адабиёти дунёсини ўзлаштиришда муҳим манбаъ бўла олади. Агар эътибор берсангиз, Ўткир Ҳошимовнинг адабий ўйлари, хусусан, “Дафтар хошиясидаги битиклар”да ўз ифодасини топган мулоҳазалари, ҳеч муболағасз, бамисоли бадиий асарлардек қизиқиб, берилиб, севилиб ўқилади. Бунинг сабаби, адибнинг бу йўналишдаги мақолалари, мушоҳадалари ҳам бадиийлик билан тўйинганлиги туфайлидир. Демакки, унинг адабий ўйлари, бадиий асарлари бир-бирини янада тўлдиради, мунтазам бир яхлитликни ташкил этади.

Ўткир Ҳошимов қаҳрамонларини ҳаётбахш, кўтаринки, романтик йўсинда кўрсатиш билан бир қаторда, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини бўямай-нетмай, бу жараённинг ички фалсафасидаги мутаносибликни бузмай изчил реалистик йўсинда тасвирловчи ёзувчидир. “Икки эшик ораси”даги Ориф оқсоқол фақат доно бўлгани учунгина эмас, айниқса, ҳақгўй бўлгани учун, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатлари олдида эсанкирамагани, журъат ва жасорат билан ҳақ йўлдан тоймагани учун китобхонларнинг сеvimли қаҳрамонларидан бири бўлиб қолди.

Адиб, уруш давридаги баъзи ҳамюртларимизнинг қиёфасини танқид қилишда бироз ошириб юбормадимикан, деган таъналардан кўркмай, Умар закончи феъл-атворидаги ярамас, ифлос хусусиятларни ҳеч иккиланмай аёвсиз фош этди. Қаҳрамонни бундай талқин этиш роман салмоғига салмоқ қўшди. Чунки, адиб ҳаёт ҳақиқатидан чекинмади.

Қаҳрамонни журъат ва жасорат билан тасвирлашда ёзувчи “Тушда кечган умрлар” романида янги бир қадам қўйди. Асар қаҳрамони – афғон урушидек даҳшатлардан омон қайтган Рустам Ватани Ўзбекистондаги тинч турмуш шароитларининг айрим норасоликларига чидолмай ўз жонига қасд қилади. Бунинг сабаби қалбидаги баъзи бир идеалларнинг нурай бошлаши, “ўзбек иши” деб ном олган ноҳақликлар, ҳамда ўзимизнинг ичимиздан чиққан ваҳший комиссарга ўхшаганларнинг ҳамон от устида экани эди.

Ўткир Ҳошимовнинг журъат ва жасорати бадиий қаҳрамонлари

орқалигина эмас, Ватан ва миллат фарзанди сифатидаги фуқаролик фаолиятида ҳам намоён бўлади. Шўро замонининг сўнгги босқичларида Москвадаги съездлар саройи минбаридан туриб юртбоши ғояларига ҳамоҳанг равишда ўз халқи ва юртининг манфаатларини қўрқмай ва дадил ҳимоя қилиши, ўша вақтдаги иттифоқ раҳбарларининг мунофиқларча тухмат билан йўғрилган сиёсатларини кескин фош этиши, улар билан юзма-юз туриб тортишуви адиб табиатидаги бундай хусусиятларни, ҳеч шубҳасиз, жасорат деб аташга асос беради. Асар қаҳрамонларидаги бу каби хусусиятлар адибнинг ўзига ўтгани, адибнинг ўз табиатидаги бундай фазилатлар асар қаҳрамонларида намоён бўлгани учун ҳам ёзувчи мана деярли ярим асрдан буён китобхонлар ардоғига сазовор бўлиб келмоқда.

Миллионлаб китобхонлар Ўткир Ҳошимов асарларидаги халқпарвар, миллатпарвар қаҳрамонларни ардоқлаб, севганларидек, ёзувчининг ўзини ҳам қалбларининг қаҳрамони деб биладилар ва шундай бўлишини орзу қиладилар.

Тақдир таҳлилида тарих талқини

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг “Ростгўйнинг ҳаёти” (“Китоб дунёси” газетаси. 2014 йил 8 октябрь, 19-сони.) ҳикояси мутолаасидан сўнг.

Атоқли ёзувчимиз Одил Ёқубов қаламига мансуб “Ростгўйнинг ҳаёти” ҳикояси муаллиф ижодигина эмас, бир қатор хусусиятларига кўра, умуман, ўзбек адабиётидаги янги ҳодисалардан биридир.

Муаллиф дастхатида дастлабки номи “Ростгўй” бўлган бу ҳикоя устида адиб деярли йигирма бир йил меҳнат қилган. Уларни қайта-қайта ишлаб, сайқал бериб, тўлдириб борган.

Мақсад ва йўналиши тамомила бошқа-бошқа эканидан қатъи назар “Ростгўй ҳаёти” маҳобати, миқёси ва даражаси жиҳатидан М.Шолоховнинг “Инсон тақдири” ҳамда Э.Хемингуэйнинг “Чол ва денгиз” асарлари билан бир сафда тура оладиган, эҳтимолки, бир шахс тақдири билан алоқадорликдаги замон-макон кенгликлари, муаммо ва қисмат сарҳадлари чуқурлигининг камралиши ҳамда уларнинг бадиий фокуслаштирилиши жиҳатидан бирмунча ўткирроқ асардир.

М.Шолохов Соколов сиймосида даҳшатли уруш исканжасидаги шахснинг сўнмас ва абадий инсонпарвар қудратини ёритди.

Э.Хемингуэй Сантьяго тимсолида табиат билан яккама-якка олишувдаги инсон руҳиятидаги енгилмас қудрат ва ирода гўзаллигини тараннум этди.

О.Ёқубов эса, Ростгўй образи мисолида инсоният тарихининг сўнгги босқичидаги улкан тузумлардан бирининг морфологиясини кўрсатди. Бир қаҳрамон тақдири фожиасини бадиий таҳлил этиш орқали катта бир мамлакат, шунингдек, унинг истибдоди остидаги бир юрт фожиалари анатомиясини талқин этди.

М.Шолохов тасвир учун ҳаётнинг нисбатан кичик бир даврини – палласини асос қилиб олди. Хемингуэй ўз ғоявий-бадний мақсадини амалга ошириш учун макон-замон нуқтаи назаридан ундан ҳам кичикроқ манзараларга мурожаат этди.

Одил Ёқубов шахс фожиасини, тарих фожиасини акс эттириш учун лангарни чуқурроқ ва узоқроқ ташлади. Эпизодик равишда бўлса-да, қаҳрамонлари ҳаётининг шўровий тўнтарувдан аввалги – мардикорликка олиш замонларидаги ҳолатларига ҳам назар ташлади. Бу ёзувчига қаҳрамонларининг шўро давридаги мутеълиги, истибдод ва фожиаларнинг асосларини очиш учун зарур эди. Шу тариқа хронотоп жиҳатидан (асар учун ҳикоя жанри белгилаб олинганлигига қарамай) “Ростгўйнинг ҳаёти”га катта бир тарихий босқич – шўровий давр асос қилиб олинди. Муаллиф ўз қаҳрамонларини усталиқ ва маҳорат билан бу даврнинг турли катаклизмларидан олиб ўтади.

Ҳикоя жанри учун, аслида, вақтни, замонни бу қадар кенг миқёсда камраш одатий ҳол эмас. Ҳикоя замон, макон, образ нуқтаи назаридан кўпинча ҳаётнинг нисбатан кичикроқ манзаралари асосига қурилади. Бироқ, Одил Ёқубов “Ростгўйнинг ҳаёти”да бир ва (қисман бир неча) қаҳрамон образини катта бир давр ичида тасвирланишининг алоҳида сабаби бор. Бу шахс тақдири таҳлилида Жамият ва тузум фожиаси талқинини кўрсатиш мақсади билан белгиланади.

Шўро тузуми ва мафкурасининг, дейлик, шахсга сиғиниш оқибатларининг даҳшати ҳақида, бу даҳшатларга алоқадор каттадан кичик амалдорлар ҳақида бизнинг адабиётда ҳам, бошқа адабиётларда ҳам кўп ёзилган. Шу вақтгача уларнинг деярли барчасида бу даҳшатлар ичида яшаб, вазиятни ўзгартиришга уринмаган ёки бунга қулочи етмаган кишилар ҳам, бу даҳшатларга дахлдор доҳию доҳийчалардан тортиб турли мансабларни эгаллаган кишиларгача – барчаси кескин ёки турли миқёсда фош этилиб,

қоралаб келинади.

Одил Ёқубовнинг бу масалага муносабатидаги ўзига хослиги, маҳорати шундаки, у бу йўлни инкор этмайди, лекин бу йўлдан бормайди ҳам. Бу масалани амалга оширишда, наинки ўзбек адабиёти, балки катта миқёсдаги бошқа адабиётлар учун ҳам эътироф этишга арзигулик янги йўлдан боради. Бу – ҳаёт ҳақиқатини, унинг томирларидаги ҳаракатни тасвирлаш ва кўрсатишда янги имконият излаш зарурати ва уларни топа билиш маҳоратидан келиб чиқади.

Миллион-миллион кишиларга не-не азоб-уқубат келтирган, не-не офатлар ёғдирган шўро мафкураси, шўро истибдоди ва сиёсатини қўллаб-қувватлаган, манфаати учун зид бўлса-да, уни мустаҳкамлаш учун курашган, жон ширинлик қилиб, кези келганда, бошини турли бало-қазолардан сақлаб қола олганларнинг барчасини бирваракайига доим ёмонотликқа чиқаравериш, устидан қора чизик тортавериш тўғрими, деган саволга Ростгўй образи орқали жавоб излашга интилиш ёзувчининг асар замирига жойланган бош мақсадларидан бири бўлса ажабмас. Балки, мана шу ғоя ва фикрни ўтказа олишдаги қийинчилик ва мураккаблик ҳикояни адиб ўз вақтида чоп этишга ошиқмаганига сабаб бўлгандир.

Дарҳол савол туғилиши мумкин: шўро даври балки қораланиб, фош этилиб турган бундай типдаги одамларни инкор этмаслик мумкинми ахир? Одил Ёқубов ҳам шу нуқтаи назарда. Бироқ ёзувчи, айти вақтда, шундай йўл тутаяптики, шўро даврининг ана шу типдаги кишилари орасида шундайлари ҳам оз эмаски, уларнинг хотираси ўзларига фақат ҳукмфармо эмас, оддий инсоний муносабатни талаб қилишга ҳақли. Одил Ёқубов оқламаган тақдирда ҳам уларга ана шу муносабатда.

Деярли икки босма тобоқ ҳажм атрофидаги ҳикоя бошидан охиригача шу муаммонинг бадиий жиҳатига, Ростгўй образини шу нуқтаи назардан тасвирлашга бағишланади. Асар якунидаги “оташин шоирларнинг

мафтункор жозибаси қурбони” дейилган фикр Ростгўй типигаги кишиларни ниҳоятда аниқ ифодалайди. Зотан, ёшлигини кайф-сафо эмас, улуғ деб билган ғояларга бағишлаган, умрини бешафқат синфий талотумларда ўтказиб, на роҳат ва на фароғат нима билмай ўтиб кетган ўзининг қаҳрамони типигаги бундай шахсларни Одил Ёқубов “ғалати одамлар” деб атайди ва назаримда, жаҳон адабиётида шу вақтгача турли даврларга нисбатан қўлланиб келган ориқча кишилар, оталар ва болалар, декабристлар, инқилобчилар, аксилинқилобчилар, оқлар, қизиллар сингари атамалар ёнига суронли замон ҳақиқатига мутаносиб янги бир иборани олиб киради.

Асар ниҳоясида ёзувчи томонидан айтилган: “ мен унинг ўлиmidан бир кун аввал ҳаммадан рози-ризолик сўраганини, кимга озор бериб, кўнглини оғтирган бўлса, ундан кечирим сўраганини, ўзи эса ҳеч кимдан гинаси йўқ, ҳаммадан рози эканини айтганимда ҳар жой-ҳар жойдан оғир хўрсинган овозлар эшитилди” деган фикрларда ҳамда шу фикрга муносабат тарзида атрофдаги кишилардан бунинг “Бу дунёга келиб нима рўшнолик кўрди шўрлик? Ёшлик йиллари курашларда ёниб кетди. Кексалиги қамоқхона ва қувғинларда ўтди ҳисоб” деган гаплари бу кишига, айти вақтда, бошқа кўпларнинг ҳам қарашларини тасдиқлаётгандек бўлади.

“Ростгўйнинг ҳаёти” ҳикояси Одил Ёқубов тахаййулида, чамаси, “Диёнат” ёзилаётган вақтларда пишиб борган. Синчков китобхон ҳикоядаги Ростгўй образининг жуда кўп хислатлари романдаги Нормурод Шомуродовга жўда ўхшаб кетишини тезда илғай олади. Уларнинг касб-корида, феъл-атворида яқинлик кўп. Ҳар икки қаҳрамон бутун умрини ўзи ишлаётган жамиятга, тузумга фидойилик билан бағишлаган. Ҳар иккови ҳам адолат деган жойда томдан ўзини ташлайдиганлар хилидан. Керак бўлса, бунинг учун ҳатто, яқинлари, жигарлари билан юз кўрмас бўлиб кетишга тайёр, лекин нотўғри, кинғир ишлардан кўз юма олмайди. Бу қаҳрамонларнинг якка-ягона ўғиллари ҳам урушдан қайтмаган. Нормурод ҳам, Ростгўй ҳам ҳаётини жамиятга фидо қилгани билан бунинг эвазига тузумдан бирон-бир

нарсa талаб қилмаган, меҳнати шарофати ҳисобига бирор-бир қўлга илингулик нарсa орттирган ҳам эмас. Уларнинг аъмоли жамиятдан бирор-бир нарсa олмаган ҳолда адолат йўлида борлигини унга топшириш. Деярли ҳар қадамда адолатсизликка учрашса ҳам, мақсад адолатни тиклаш, мустаҳкамлаш учун курашиш. Ҳикоя қаҳрамонини Ростгўй деб атаган. Муаллиф унга атоқли исм ҳам қўймаган. Лекин қаҳрамоннинг бу шартли номи заминида катта маъно бор. Кичик эмас, катта ҳарф билан ёзишга арзигулик мазмун бор. Лекин айна вақтда унинг ростгўйликдан бошқа қўлидан келадиган иши ҳам йўқ. Жамият уни шу ҳолга солиб қўйган. Рост гапиришга дўқ билан ўргатишган уни. Лекин рост гапни амалга оширишга келганда жамият ақраболари ўз билганини қилади. Унинг рост гаплари ҳам, аслида, маиший мазмунларда, холос, катта иштимой масалаларга келганда эса, портретда кўрсатилган бошидаги “хум” ғолиб келади, ё ўта оғирлик, ё ўта вазминлик.

Ёзувчининг “Диёнат” устидаги иши чуқурлашгани сари, чамаси, Нормурод Шомуродов типигади қаҳрамонларнинг ҳаётда мавжуд бўлган замон ва тарих билан алоқадорликдаги барча, ҳатто муҳим хислатларини ҳам бу ёзилаётган роман доирасига сиғдириш мумкин эмаслигини сеза боради. Қаҳрамонни режада бўлмаган, шаклланаётган янги-янги қарашлар руҳида чуқурлаштирай деса, қўйилган асосий мақсад доирасидан четга чиқиб кетилади, ифодасини топмоғи зарур масаладан узоқлашади. Шу тариқа, чамаси, Нормурод Шомуродов типигади, лекин бошқа янги йўналиш ижтимоий муносабатни ўзида жо этган қаҳрамон яратиш нияти йиғила боради. Шу тариқа “Ростгўйнинг ҳаёти”, эҳтимол, 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, “Диёнат” ёзилаётган вақтларда кўнгилда туғилиб, ҳаёлда етила бориб, 2001 йилда тугалланган бўлса, ажаб эмас. Чоп этилмай қолганидан асарнинг яна қайси бир жиҳатларига ишлов бериш мўлжалланган кўринади. Лекин умумийликдан ташқари, Нормурод Шомуродов билан Ростгўй ўртасидаги фарқ қизиқтиради бизни, албатта. Адиб, Шомуродов

домлага сиғдиrolмаган қайси хусусиятларни бошқа қаҳрамон – Ростгўй олиб ўтади? Бу қаҳрамонлар яратилиш принципига кўра қайси жиҳатлари билан ўзаро фарқланадилар? Бу саволларга жавоб бериш учун ҳар иккала асарни чуқур ва синчковлик билан ўрганиш зарур. Кичик бир мақола доирасида эса бу саволга кўнгилдагидек жавоб қайтариш ҳам мушкул. Лекин қисқа равишда бўлса-да, бу саволга жавоб топишга интилиш мумкин.

Факрнинг дастлабки учкунларини қаҳрамонлар исмиданок пайқаш мумкин. Нормурод Шомуродов исми-нисбасининг ўзидаёқ ёзувчи ўз қаҳрамонига юклаган катта умид, мурод бор. Бундай адолатли, кўркмас, довюрак кишилар жамиятни ўзгартирадилар ва ўзгариши керак, деб тушунади. Ва ёзувчи идеалига монанд қаҳрамонининг адолатпарвар, курашувчанлиги таъсирида ҳаётда кўплаб ижобий ўзгаришлар, ижобий силжишлар рўй беради. Қишлоқ ҳаётида қатор мусбат жиҳатлар ортади. Миробидов, Ҳайдар сингари қинғирлар, адашганларнинг кўзи “очилади”. Отақўзидек раҳбарлар феълида нимадир синади. Қисқаси, Нормурод Шомуродов образида ҳаётий ва ҳаққоний эканидан қатъи назар даврнинг мафкуравий-эстетик нурлари сезилиб туради. У давр адабиётидаги ижобий қаҳрамон ҳаётга ана шундай ижобий таъсир этиши керак эди. “Ростгўйнинг ҳаёти”да ёзувчи бу принципларни янгилайди, такомиллаштиради. Авваламбор, қаҳрамоннинг номига эътибор берайлик: Ростгўй. Лақаб бўлмаса ҳам ижобий маънода шунга яқинроқ. Бу мазкур қаҳрамон типигаги кишилар феъл-атворидаги етакчи ва асосий хусусият. Ёзувчи бу номни бежиз танламаган. Адолатпарварлиги, ростгўйлигила ростгўйликдан бошқа қўлидан қиладиган иши йўқ. Бунинг устига ростгўйлик жамиятга деярли таъсир кўрсата олмайди ҳам. Бу ёзувчида дунёқарашида ҳам, ушбу асарда ҳам жуда муҳим момент. Нормурод Шомуродовдаги адолатгўйликка ёзувчи бундай қарамаган. Унинг ростгўйлигида куч бор деб ишонган адиб ва қаҳрамонини шу принцип асосида яратган. Лекин ҳаётдаги ўзгариш, жамиятдаги таназзул учкунлари ҳаётдаги бу типдаги қаҳрамоннинг янги сифатларини намоён қила

борган. Ана шу янги сифатларни адиб Ростгўй домла қиёфасида умумлаштириб борган. Энг асосийси, бу ростгўйликнинг на турмушга, на одамларга таъсири бор, ҳаётни, ундаги ночорлигу норасоликни ўзгартиришга қуввати бор. Холбуки, Ростгўй ноҳақ сургун азобларини тортиб қўйган. Авваллари катта партиявий лавозимларни эгаллаган, бора-бора доцент лавозимида ишлайдиган бўлиб қолган. Янги авлодни сиёсий-фалсафий-маданий жиҳатдан тарбиялаш билан шуғулланади. Унинг назарида миясига сингиб қолган синфий кураш масаласидан чуқурроқ ва муҳимроқ нарсаяўқ ҳаётда.

Ҳикоя ҳаёлда етила борган йилларда ҳақиқатдан ҳам шундай бир ҳол устувор эмасмиди? 70-йиллардан 80-йилларга, 80-йиллардан 90-йилларга қараб борган сари жамият янги илғор кучларга муҳтож экани маълум бўла борди; ёзувчи қаҳрамонига бу масалани юкламаган бўлса-да, унинг бадиий мантиғида шундай хулосаларга ҳам асос бўла олади.

Одил Ёқубов қаҳрамонини теран ва изчил реалистик принцип асосида тасвирлашга ҳаракат қилади. Ростгўй Сталиннинг ҳам, Хрушчевнинг ҳам буюкликларидан тортиб хатоларигача яхши билади, яхши фарқлайди; XX, XXI съездларнинг аҳамиятини тўғри илғайди; марксистик позициядан оғишмай борса ҳам, “ишларнинг тепасида турган чаламулла марксистлар” таёқ ейишини кўнглининг бир четида сезиб туради, лекин қанчалик ҳақгўй бўлмасин, тарих ғилдирагининг бундай тескари ғилдирашини сира-сира истамайди. Чунки, тарих ғилдирагининг тескари ғилдираши ўзига ўхшаганларнинг, шу жумладан, ўзини ҳам пайхон қилиши мумкин. Зеро, бу Саидийни янчган поезд эмас, тамоман бошқача поезд бўлади. Лекин ёзувчи тарихнинг ана шу поезди йўлда эканига ишора қилмайди. Агар ана шу ишора бўлганида асар янада бу линияда ўзининг теранлигини кучайтира олар эди.

Шу ўринда юқоридаги матндан сўнг қавс ичида ёзилган: “хайрият бугунги ошкоралик даврига етиб келмади, етиб келганда, билмадим, нима

килади шўрлик чол?” жумлаларини ўқиймиз. Бу сатрлар асарнинг мазкур ўринлари ошкоралик ва қайта қуриш деб аталган даврга мансуб эканидан далолат беради. Бутун асар давомида шунга ўхшаш ремаркага, драматик асар шаклидаги изоҳларга дуч келамиз. Бундай ўринлар чиндан ҳам ҳикоянинг ҳали ишлов жараёни тугамаганини кўрсатади.

Қаҳрамоннинг реалистик характеристикасига яна бир мисол: “Марксизмни қанчалик ҳимоя қилмасин, уни қандайдир шубҳа ич-ичидан қийнаётгани кўп ҳаёлга чўкиб ўтиришидан, хомушлигидан, ғамгинлигидан билиниб турарди”. Шу тариқа ёзувчи ўз қаҳрамонининг янгилиниб, илғорланиб бораётган ҳаёт, замон таъсиридан батамом мосуво эмаслигига, дунёқарашида кўзга ташланаётган бундай учқунлар орқали маълум қилиб туради. Лекин бундан қатъий назар бу руҳдаги кишилар, бу типдаги авлод вакиллари ҳақатакдаги ҳаётдан кўра чуқур илдиз отган ғоялар таъсирида бўладилар ва ўз ҳаётлари, тақдирлари бундай ғоялар билан чамбарчас боғланиб кетгани боис ундан қутила олмайди демоқчи бўлади ёзувчи. Чунки бу уларнинг камчилигига эмас, улар қутулиши мушкул бўлган ғожиаси эди. Улар ҳаёт қурбони бўлмай туриб, ғоя қурбонига айланадилар. Ўтган асрнинг 20-30 йилларидан тортиб деярли истиқлол арафасигача яшаб, меҳнат қилиб, ўз идеаллари учун фидойи курашган, умргузаронлик қилган қаҳрамон тақдирларининг бадиий таҳлилида ёзувчи, шу тариқа, тарихимизнинг улкан, ижтимоий талотум ва муаммолари бисёр бир даври талқинини беради.

Асар қаҳрамонларининг бири – муаллиф, ёзувчининг ўзи дедик юқорида. Ростгўй адиб сиймосидаги қаҳрамон билан суҳбатлашиб туришни яхши кўради, унинг касби-корини – ёзувчилигини кўп ҳам хушламайди. “Негаки ҳамма яхши ёзувчилар ҳамиша қамалган, отилган” дейди Ростгўй. Унинг бундай дейиши ҳам, бу гапларни биров эшитиб қолмаяптими, деб олазарак бўлиши ҳам, “қўшни уй” деб атайдиган НКВД биносида узоқ йиллардан буён қандай воқеалар содир бўлиб келгани ҳақидаги суҳбатга ўтишдан олдин эшикнинг деразаларига адёл ёпиб қўйиб, паст овозда гапириши ҳам бежиз

эмас. НКВДнинг зах, деразасиз ертўлаларида Ростгўй ўзгаларнинг одам ақли бовар қилмайдиган азоб-уқубатларига гувоҳ бўлгангина эмас, ўзи ҳам ана шундай қийноқларни, терговчиларнинг тепки ва ҳақоратларини ҳам бошдан кечирган. Шунга қарамай сервиқор, камгап, улуғвор, умрини оғир ва босиқликда, салобат, ҳатто важоҳатли қиёфасини йўқотмаган ҳолда ўтказди. “унинг новча, бақувват, келишган бўй-басти, зодагонларга хос оппоқ юзи, айниқса, дўнг пешонали, катта, туксиз, сирланган хумдай силлиқ ва катта калласи менинг болалик хаёлимни лол қолдирарди”, деб ёзади адиб болалик давридаги қаҳрамон қиёфасини эслаб. Бу портретдаги ҳар бир сўз замирида жуда чуқур маънолар бор. Улар кейинчалик наинки қаҳрамон руҳияти, ички дунёси ва оламидаги, балки у яшаган тузум қаҳрамонларидаги ўзига хосликларни очишда бир очқич вазифасини ўтайди. Адиб шу ўринда қаҳрамон тақдирини бадиий таҳлил этиш орқали жамият талқини томон силжиб боради. Асарнинг бирор-бир манзарасида на қаҳрамонни, на жамият ва на тузумни сўкмайди, қора бўёқларга чапламайди, ҳукмфармоликка йўл қўймайди, нафрат ва ғазаб сўзларини ишга солмайди. У бор кучини қаҳрамон тақдирини кўрсатишга, тасвирлашга қаратади, уни шу ҳолатга етказган, тарбиялаётган жамият ва унинг ғоявий асослари ҳақида ихчам, теран тасаввур беришга сарфлайди. Ўқувчи учун эса кераги шу қолган. Керак тасвир ва тасаввурларни китобхоннинг ўзи тўлдириб боради. Бунинг учун ёзувчи жуда катта имкониятлар яратадики, бу ҳам унинг маҳоратидаги муҳим нуқталардан биридир.

Ҳикояда турли даражадаги тўрт-беш қаҳрамон иштирок этади. Лекин биронтасининг ҳам исми йўқ. Бири Ростгўй, иккинчиси Ота, учинчиси Кампир, бошқаси Она, шунингдек, ровий сифатида иштирок этувчи ёзувчи.

Қизиғи шундаки, қаҳрамонларга исм қўймаслик, уларни шартли бир ном ёки касб-корга яқин бир сўз билан аташ жаҳон адабиёти тажрибасида бор ҳодиса. Бироқ бу тажрибанинг аксарида, масалан, Фитратнинг “Мунозара”сидаги Мударрис ва Фаранги; Дидро ёзган “Романинг жияни”

асаридаги файласуф ва жиян каби қаҳрамонлар номи исмга ўхшатилиб, шартли равишда бўлсада катта ҳарф билан ёзилади.

“Ростгўйнинг ҳаёти”да эса бундай ҳам эмас. Фақат Ростгўйгина — қаҳрамон исми тарзида катта ҳарфлар билан ёзилади. Қолганларини гап ким ҳақда кетаётганини маълум қилиш мақсадида кичик ҳарфлардагина ифодалайди. Каттагина ҳажмли ҳикояда бундай ноанъанавий ҳол ўқувчини беэътибор қолдирмайди, албатта. Бунинг сабаби бўлиши шубҳасиз. Бошқа қаҳрамонларга кўпинча эпизодик ўринлар ажратилгани туфайли ва асосий эътибор бир образга қаратилгани боис ёзувчи, эҳтимол, атайин шундай йўл тутгандир. Ёки асар устидаги иш ҳали поёнига етмагани сабабли унга келгусида яна қайтиш назарда тутилиб, бу масала очиқ қолдирилгандир. Ҳар қалай, келгусидаги текшурувлар бу ва бошқа масалаларга ойдинлик киритиши, шубҳасиз.

АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ТИПОЛОГИК ЯҚИНЛИКНИ ЎРГАНИШНИНГ АЙРИМ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИГА ДОИР

Ёзувчи маҳорати равнақи ва миллий адабиёт ривожини кўпдан-кўп омилларга боғлиқ эса-да, уларнинг деярли барчаси умумлашган ҳолда, асосан, уч йуналишдан ташкил топади: 1. Генеалогия. 2. Адабий таъсир. 3. Типология.

Генеалогик асос ҳар бир халқ адабиётининг ўзлиги, миллий адабий-бадий тафаккур ҳаркатидаги хосликлар ҳамда уларни истифода этувчи анъана ва янгиликлар уйғунлигидир.

Адабий таъсир қўшни, ёндош, замон ва макон масаласида ички ҳамда турлича манзил ва оқилоқдаги адабиётлардан ўрганиш асосидаги такомиллашув манбаи, жараёни ва ҳосиласи.

Типология - вақт ва манзил, давр ва замондан қатъи назар, турлича яқин ва узоқликдаги турли адиблар ижоди ва миллий адабиётлар аро: дунёқараш, ирқ, дин, тараққиётга боғланмаган равишда, таъсир рол уйнамаган ҳолда бадий тафаккур хосликларида зоҳир топувчи ижодий метод, йуналиш, оқим, ижод типи ва услубдан тортиб, ҳар бир алоҳида санъаткор ижодида дунё ва инсонни кўриш ҳамда уларни бадий акс эттириш масалаларида намоён бўлувчи яқинлик, ўхшашлик, муқобиллик, ҳаммонандлик, айниятдошлиқдир. Бадий адабиётнинг бу қонунияти конкрет ёзувчи ижоди ҳамда муайян миллий адабиётни қиёсий адабиётшунослик аспектида жаҳон адабиёти ёки муайян регионлар контекстида ўрганиш имкониятини яратади; ёзувчи(лар), миллий адабиёт(лар)нинг кенг ва миқёсли адабий жараёндаги ўрнини ёритади; муайян ва ранг-баранг миллий ўзликлар гармониясидан ташкил топган жаҳон адабиётига: ҳам алоҳида-алоҳида, ҳам яхлит назар ташлашга йул очади. Бир сўз билан айтганда, меҳварида санъаткорлар турган, жаҳон адабиётини табиий хужайралараро нафас олаётган яхлит жараён, яхлит организм сифатидаги ички ва ташқи киёфасини гавдалантиради.

Адабиётимизни генеалогик йуналишда ўрганиш буйича салмоқли тажрибаларга эгамиз. Бунга мисоллар келтириш шарт эмас, деб уйлайман.

Адабий таъсирни аниқлаш йуналишида бажарилган ишларимиз ҳам оз эмас. Бунга мумтоз адабиётимиз ҳамда XX аср, хусусан, шўро давридаги ёзувчиларимиз ижоди асосида амалга оширилган кўплаб тадқиқотларни кўрсатиш мумкин.

Бироқ шу ўринда, адабий таъсир масалаларига доир изланишларда эътиборли ишларимиздан ташқари, шўро даврида кўплаб бирёқламалик ва хатоликларга йул қўйилганини айтиш жоиздир. Вақтни ҳисобга олиб, уларнинг икки-уч асосийсини таъкидлаш билан чегараланиш мумкин:

1.Шўро даврида, умуман, собиқ Иттифоқ миқёсида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам, адабий таъсир масаласига бадиий мезонлардан кўра, асосан, ғоя, муаммо, мавзу, дунёқараш нуқтаи назаридан қаралди. Шунингдек, тажрибали, маҳоратли ёзувчиларимиз жаҳон адабиётининг илғор намуналаридан ўрганиши, таъсирланиши мумкин ва шундай бўлган ҳолда, хориж адабиётини яхши билмаслигимиз,хорижий тилларни ўзлаштиришдаги айрим нўноқлигимиз ва, айниқса, мафкуравий тушов, хусусан, мумтоз асарлар ва адиблар таъсирини ҳисобга олмаганда, бу масаладаги замонавий жараёнга панжа орасидан қарашга олиб келди. Адибларимизнинг бу омилга муносабати қандай эканига кўп ҳам эътибор берилмади. Ўзбек адабиётининг бу омил асосидаги равнақи, пролог сифатида эътироф этилувчи мумтоз адабиётимиз таъсирини ҳисобга олмаганда, XX аср мобайнида, хусусан шўро даврида ҳар бир ёзувчимиз маҳорати такомили кўп ҳолларда фақат рус адабиётига боғлаб қўйилди. Айтиш мумкинки, бу масала баъзан ҳатто зўрма-зўраки, деярли мажбурий, сунъий равишдаги излаб топишларга уланиб кетди.

Тўғри, Пушкиннинг ўзбек шеърляти, хусусан, Ойбек, Ҳ.Олимжон ижодига, Чеховнинг ўзбек новеллистикаси, хусусан, Абдулла Қаххор ҳикояларига, Лермонтовнинг Усмон Носир маҳоратига таъсири масаласида гўзал ва жиддий ишлар ҳам амалга оширилди, буни инкор қилиб бўлмайди. Лекин бундай ишларимиз оз ва саноқли бўлиб, шўро даврига оид таъсир хусусидаги аксар ишларга назар ташласак, XX аср ўзбек адабиёти ўрис адабиётидан

туғилган бола адабиётга менгзаб талқин қилинган ҳолларни кузатамиз. Гўё, ўрис адабиёти бўлмаса XX аср ўзбек адабиёти бўлмас экан-да, деган тасаввур қолади. Бу билан мен Н.Владимирова, Э.А. Каримов, П. Мирзааҳмедова, Г.Ғафурова, Р. Собирова, М. Шарафуддинова, Д. Фуломова, З.Умарбекова каби олимларимизнинг шўро даврида; У. Ҳамдам, А.Сабриддинов, М.Ғаниевларнинг истиқлол арафалари ва ундан кейин яратилган ишларидаги муваффақиятли натижаларни инкор этмоқчи эмасман. Мен адабий таъсирни ўрганиш масаласида истиқлолгача бўлган камчиликлардаги етакчи тамойилларга эътиборингизни қаратмоқдаман, холос.

Ёшларга эҳтимол номаълумдир, лекин ҳозирги кексароқ авлод яхши билади: миллий адабиётимизга доир 8-синф дарслиги Маяковский портрети билан, 10-синф китоби эса Горький адабий портрети билап очилар; улардан кейингина “ўзбек адабиёти” деб номланган бу дарсликларда ўзбек ёзувчи-шоирлари ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилгувчи эди.

2. Шу ўринда энди адабий таъсир деган тушунчанинг жаҳон адабиёти тарихида бу миқёсда камдан-кам учровчи бир муаммоси - унинг салбий қирраси ҳам мавжуд эканига эътиборингизни қаратсам. Биз адабий таъсир деган тушунчани фақат ижобий маънода тушуниб ва ишлатиб келганмиз. Ҳолбуки, шўро адабиёти тарихи, унинг социалистик йўналишдаги мамлакатлараро адабиёт, шунингдек, ўзбек адабиётига бир қатор адабий-бадвий қадриятларда салкам бир аср мобайнидаги таъсири шундай ҳулоса чиқаришга асос беради-ки, адабий таъсир тўғри, зарур, ижобий, мақбул ва матлуб бўлиши билан бир қаторда, нотўғри ва салбий бўлиши ҳам мумкин экан. Бошқача айтганда, шўро даври рус адабиётининг шу давр ўзбек адабиётига бир қатор масалаларда таъсири матлубдан кўра мақбул, ёки ихтиёрийдан кўра мажбурий жараён сифатида кечди. Натижасига қараб, ижобийси — таъсир, салбийси эса, тақлид бўлади дейиш, масалани бир мунча чеклаб қуйиш бўлур эди. Таъсир ва тақлид муаммоларининг ўзига хос мезонлари бўлиб улар алоҳида ўрганишга муносибдир.

Мен бу фикрларни шўро замонидаги адабиётимиз ва

танқидчилигимизни тафтиш қилиш учун айтаётганим йуқ. Катта авлод вакиллари, шу жумладан, ўзим ҳам шу доира ичида бўлганмиз. Бундан тан олмоқ керак. Лекин шуни ҳам тан олмоқ керакки, аввалги давр мобайнидаги адабиётимиз ютуқлари ҳам, камчиликлари ҳам тарихан ҳаққоний ва холис ўрганилмоғи керак. Шунда ўсиб келаётган янги авлод XX аср адабиётимиз манзаралари ҳақида ҳаққоний тасаввурга эга бўлади. Шўро даврида жадид адабиётини ташлаб, нуқул совет замони адабиётини ўрганиш хато бўлганидек, энди мустақиллик шароитларига келиб, фақат истиқлол адабиётини ўрганиб, шўро даври адабиёти муаммоларига эътибор бермаслик, камчилик ва хатоларнинг омилларини кўрсатмаслик, уларнинг сабабларини очиб бермаслик ҳам ўзини оқламайди.

Янги давр XX аср ўзбек адабиёти тарихининг янгидан яратилишини кутмоқда. Тарихни ўрганишда кўп масалаларда адолат тикланаётгани каби, адабиётимиз тарихи ўрганилганда ҳам шундай бўлмоғи муҳимдир.

Лекин менинг бу мулоҳазаларим XX аср ўзбек адабиёти равнақида рус адабиёти таъсир масаласида фақат салбий рол уйнабди-да деган маънони билдирмайди.

Сиёсат, мафкура, социалистик реализм қоидаларидан ҳоли равишда, ҳаёт ва инсонга холис ва бетараф қарашлар асосида бадииятдаги ижодий принципларнинг турли тароватларини ўрганиш асносида Горький ва Алексей Толстой, Блок ва Есенин, Светлов ва Твардовский, Шолохов ва Симонов, Чуковский ва Маршакнинг А. Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ҳ.Олимжон, Ойбек. А.Қаххор, Миртемир, Қ.Муҳаммадий ижодига; шунингдек, башарий мезонлар асосида ижод қилишга интилан кейинги босқич рус адабларининг О.Ёқубов, П. Қодиров, Ў. Умарбеков, Х. Тўхтабоевлар ижодига кўрсатган баракали таъсирини инкор этиб бўлмайди.

Бу масалаларни одил ёритишга ҳаракат қилинган тадқиқотларимиз йуқ эмас. Сўнгги босқичда бу йўналишдаги изланишлар бирмунча сусайганини тан олган ҳолда, айтиш жоизки, адабий таъсир муаммосига бағишланиб, ҳалол ва холис равишда, мустаҳкам тарихий-эстетик принциплар асосига

қурилган тадқиқотлар, шубҳасиз, ўзининг муносиб самараларини беради.

Адабий таъсир деганда биз, кўпинча ижодий яқинлик ва ўхшашликларни, адабиётимизда таъсир туфайли пайдо бўлган янгиликларни назарда тутамиз. Лекин адабиёт тарихининг далолат беришича, айрим адиблар ижодида адабий таъсир сифатида пайдо бўлувчи янгилик фақат ўхшашликкина эмас, ўхшашлик тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин кўринади. Бу катта маҳорат белгиларидан биридир. Масалан, Л.Н. Толстой ва А.М.Горькийнинг “Болалик”, “Ўсмирлик”, “Ёшлик”, “Одамлар орасида”, “Менинг дорилфунунларим” каби асарларининг Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб “Ўтмишдан эртаклар” қиссасига кўрсатган таъсири натижалари, назаримда, шундай хулоса чиқаришга асос беради. Ўзбек адибига юқоридаги устоз ёзувчиларнинг бир қатор ижодий принциплари нечоғлик фаол таъсир этмасин, “Ўтмишдан эртаклар” да А. Қаҳҳор ўзига таъсир этган адибларга нисбатан услуб, шакл, айниқса, композиция масалаларида ўхшамасликка ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Бу - ёзувчи ижодида таъсир нечоғлик муҳим аҳамиятга эга бўлмасин, теран бадиий асарда унга нисбатан ~~ғенеалогик асоснинг~~ етакчилик қилишига ёрқин мисолдир. Демак, таъсир таъсирланувчи томонидан таъсир кўрсатувчининг таъсир этган юкини ўз ижодий қайиғига олиб ўтишгина эмас, балки унга таяниб туриб, ундан итарилиб, ўз ижодий қайиғини бадиий нияти йўлида ҳаракатга солиш жараёни ҳамдир.

Ўзаро таъсир ҳақида мулоҳаза юритилар экан, ўзбек адабиётига XX асрнинг 60-70-йилларига келиб, хориж адабиёти ёки фақат рус адабиётигина эмас, балки ўша вақтдаги умумиттифоқ доирасидаги ўзга бир фактор - бошқа миллий адабиётлар вакиллари ижодининг таъсири кучлироқ бўла бошлаганини таъкидлашга тўғри келади. Мен бизнинг адабиётимизга Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Қайсин Кулиев, Довуд **Қуғилтинов**, **Мустай** Карим асарлари таъсири ва ўз навбатида, ўзбек адабиётининг: туркман, тожик, қорақалпоқ, қозок, адиблари ижодига таъсирини назарда тутмоқдаман. Кичкинагина бир лўқма сифатида мисол келтирсам, 70-80-

йилларда ўзбек шоири Рауф Парфи ижодига Болтиқбуйи халқлари шоирлари ижодининг таъсири кучли бўлди. Бу муммонинг теранроқ ва чуқурроқ ўрганилиши собиқ Иттифоқ миқёсидаги миллий адабиётлар равнақи ўзининг сўнгги босқичида аввалги босқичлардаги каби, асосан, рус адабиёти таъсиридагина қолмай, янги сифат кўринишидаги таъсир тизимига — миллий адабиётларнинг ўзаро таъсир кўрсатиш босқичига ўтганини таъкидлаш имконини беради. Бу - мафкура, умуман, шўролар тузуми мазкур даврга келиб таназзул томон оға бошлаганидек, рус адабиёти ҳам собиқ Иттифоқ доирасидаги миллий адабиётлар қошида ўз гегемонлигини йўқота бошлаган эди, деган хулоса чиқаришга асос беради.

Шу маънода, Евтушенко, Вознесенский, Рождественский, Дементьев асарлари билан Э.Воҳидов, А.Орипов, М.Али, О.Матжон асарлари ўртасида XX асрнинг 70-80-йилларида намоён бўлувчи айрим ўхшашликларга, муштаракликка адабий таъсирдан кўра типологик яқинлик сифатида қараш, тўғрироқ бўлади. Зеро, бу - ўзбек шоирлари ижодида бот-бот кўриниб, борган сари зимдан кучайган ўзлик ва унинг дардларини бугун ва ўтмиш мисолида акс эттириш рус шоирларидаги каби, асосан, шўро тузумини фош этиш, танқид қилишгина эмас, шу билан бирга, дил тубида чўкиб ётган истибдоддан, мутеъликдан, қулликдан қутулиш истакларининг ҳам ифодаси эди. Бунинг англаш учун тамомила бир-бирига ўхшамайдиган Э.Воҳидовнинг “Рухлар исёни” билан Р. Рождественскийнинг “Ўттизинчи асрга мактуб” ҳамда Мухаммад Алининг “Гумбаздаги нур” билан А.Вознесенскийнинг Василий Блаженный эҳроми қурувчилари ҳақидаги “Усталар” номли достонларини қиёслашнинг ўзи кифоя. Кейинроқ яратилган Машраб ҳақидаги достон, Сарбадорлар ҳақидаги тарихий роман, “Улуғ салтанат” тетрологияси (“Гумбаздаги нур”)нинг тасодифан ёки фақат таъсир туфайлигина юзага келмаганлигини курсатади.

Адабий таъсир деган масала биз учун ўзбек адабиётига рус адабий таъсири деган муаммо билангина чегараланмайди, албатта у мумтоз адабиётимиздаги таъсирланиш масалаларини, шунингдек, ўзбек

адабиётининг жаҳон адабиётидан ўрганиш замиридаги бойиш ва янгилашишларни, қиёсий адабиётшуносликини таржима ва таъсир деган муҳим йуналишини ҳамда ўз адабиётимизда бир ёки бир неча босқичларда рўй берган ҳодисаларни ҳам ўзида намоён этадики, бизга ажратилган вақт имкониятини ҳисобга олиб, булар ҳақида фикр юртишни кейинги ишларга қолдирамиз. Айни вақтда, бу масалалар анжуманимизда иштирок этаётган мутахассисларимизнинг маърузаларида ўз ифодасини топади деб, умид билдирамиз.

Энди, қисқача адабиётшунослигимизда типология муаммоларининг ўрганилиши ҳақида. XX асрнинг сўнгги чорагига келиб мутахассисларимиз бу масалада халқаро миқёсдаги касбдошларининг изланишларига ҳамоҳанг бўлишга интилдилар Ю.Б. Виппернинг “Типологические схождения в изучении мирового литературного процесса” (1983) номли тадқиқоти собиқ Иттифоқ миқёсидаги тадқиқотларга кучли таъсир кўрсатди. Бу даврда Ўзбекистан адабиётшунослиги типологиянинг, асосан, жанр масалаларига эътиборни қаратди.

Истиқлол даврига келиб, бадиий асар поэтикаси ва ёзувчи маҳорати хусусидаги типологик яқинликларга эътибор берилди бошланди.

Бироқ бу ишларни камситмаган ҳолда, уларнинг айримларида типология масалаларини ўрганиш хусусида, халқаро миқёсдаги адабиётшунослар билан бир сафда туришга молик мулоҳаза ва хулосалар мавжудлигини эътироф этган ҳолда, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, типологияга оид изланишларимизнинг кўпида типологик ҳодисанинг конвергенциядан иборат жиҳатлари ҳақидагина фикр юритиш доирасида қолишни кузатамиз. Уларнинг аксарида Н.Конраднинг: қиёсий типологик йуналишдаги ишларда “ҳеч қандай тарих муштараклиги бўлмаган, ўзаро ҳеч қандай алоқалари кузатилмаган, ҳатто турли тарихий даврларда яратилган, турли адабиётларда содир бўлган ҳодисалар ўрганилиши мумкин”³, деган қарашларига таяниш кўзга ташланса-да, тадқиқотларда бу назарий фикр моҳиятини тадбиқ этишдан кўра, аксар ҳолларда фактография исканжасидан

чиқолмай қолиш кўринади.

Маълумки, ~~конвергенция~~ бадий ижоддаги мустақил сифатларнинг баъзи белгилари ва аломатларига кўра бир-бирига ўхшашлиги ва яқинлигидан иборат ҳодисадир. Тўғри, бу типологик яқинлик ҳақида хулоса чиқаришнинг бош талаби. Бироқ адабиёт илмида қонуниятни эътироф этиш ва аломатларини кўрсатишнинг ўзи озлик қилади. Ана шу типологик ҳодисаларнинг юзага келиш сабабларини очиш, уларнинг бадий асар ёхуд миллий адабиётдаги бошқа компонентлар билан алоқадорлиги ва боғлиқлигини кўрсатиш ва, айниқса, бу ўхшашлик ва яқинликда зохир бўлувчи фарқни ҳам аниқлай билиш, уларнинг конкрет санъаткор ёхуд миллий адабиётдаги янгиланув ва такомилда уйновчи ролини илмий ёритиш ва далиллаш типология ҳодисасини ўрганувчи тадқиқот методологиясига қўйилувчи асосий талаблардир.

Масалан. Ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлишига таъсир этган омиллар сифатида , кўпинча, муайян маънода, “Хамса” миз, турли дostonларимиз, “Бобурнома” , “Қиссаи Рабғузӣ” ни кўрсатамиз, сўнг рус ва жаҳон адабиёти таъсирини албатта таъкидлаймиз.

Булар тўғри, лекин ўзбек адабиётида роман жанри пайдо бўлишига сабаб, асосий омил бу - халқнинг, миллатнинг, романик тафаккур натижасидаги бу янгича шаклдаги қамровли асарга бўлган эҳтиёждир. Бу гап янгилик эмас. Бу мулоҳазани Абдулла Қодирий салкам юз йил аввал таъкидлаган, бошқа тадқиқотчилар ҳам айтишган. Мен бу фикрни бошқа бир муносабат билан - типология муаммосига боғлаб таъкидламоқчиман. Конкрет асардаги, муайян миллий адабиётдаги жаҳоннинг турли даврлари ва халклари адабиёти билан қиёсан ўрганилиб аниқланаётган типологик ҳодиса ҳам ўз ўзидан пайдо бўладиган натижа эмас, у ҳам: ёзувчининг, миллат адабиётининг, бу адабиёт мансуб халқнинг эстетик эҳтиёжи сифатида туғилувчи ҳодисадир.

Монтескьенинг “Форс номалари” идаги қатор жиҳатлар билан Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” аро намоён бўлувчи типологик ҳодисалар ўз-ўзидан яралмаган, улар тараққиётга чорлаб, ўзбек халқининг

кўзини очиш учун, уни ўйғотиш, хурофотдан кутқариш учун, босқинчилар оёғи остида топталиб қолишга йул қуймаслик учун ижтимоий эҳтиёжнинг бадий-публицистик кўринишлари сифатида пайдо бўлган. Анатолий Франсининг “Фаришталар исёни” роман билан Фитрат қаламига мансуб “Шайтоннинг Тангрига исёни” ўртасидаги айрим жиҳатларда намоён бўлувчи типологик муқобилликда, бир тарафдан, француз адабининг ўз давридаги француз жамиятида ҳукм сурган норасоликларни кескин танқид этиш мақсадлари ётса, ўзбек адаби асарида эса, XX аср Туркистон халқини озодликка чорлаш, истибдодга бўйсунмаслик, унга қарши исён кўтаришга даъват этиш ғояларини илгари суриш учун танланган тағқатламли, яширин, кўчим маъноли мақсадлар ётади.

Нобел мукофоти совриндори Иван Буниннинг “Амир Темур ҳақида кўшиқ” (1921) ҳикояси билан Фитратнинг “Темир олдинда” (1917) манзумаси ўртасидаги айрим ғоявий-бадий ва типологик яқинликни кўриб ҳайрон қолмаслик мумкин эмас. Ҳолбуки, ўзбек адаби асари 1917 йилда, рус ёзувчиси ҳикояси 1921 йилда ёзилган. Бунин Фитратнинг бундай асар ёзганидан тамом беҳабар. Хўш, унда бу қадар яқинлик, ўхшашлик сабаби нимада? Шунда-ки, соҳибқирон руҳига лирик қаҳрамон (бу ўринда Фитратнинг ўзи) мурожаатида ўзбек адаби қалбидаги Истиқлол ғояларининг бесабр ва теран нидолари ўз ифодасини топган бўлса, Бунин ҳикоясидаги қаҳрамон нолаларида шўро инқилобини қабул қилмаган, унга қарши бўлган ва, ҳатто, шу боис Ватанни ташлаб, Францияда мухожирликда яшашни афзал кўрган рус адабининг қалб изтироблари, шўро ҳукуматининг яширин босқинчи ниятларини фош этувчи қарашлар ўз ифодасини топган.

Адабий таъсир ва типология ҳақида гап борар экан, модернистик йуналишдаги асарларимизга қисқача муносабат билдириб ўтиш ўринлидир. Х.Дўстмуҳамедовнинг “Жажман” ва “Бозор”, Н.Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам” ва “Сибизга воласи” асарлари; Омон Мухтор романларининг (“Тепаликдаги хароба”, “Минг бир қиёфа”, “Кўзгу олдидаги одам”) структурасида; Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тетрологияси сўнгги